पर्यायी संगोपन विषयी एक मालिका

बाल संगोपन संस्थेमधील बाल संगोपनचा दर्जा

UDAYAN care

unicef
unite for children

प्रकाशन वर्षः फरवरी 2017
मुद्रणाधिकारः उदयन केयर
ह्या पुस्तिकेतील कोणताही भाग योग्य त्या पोचपावतीसह उध्दृत करता येईल.

उदयन केयर
16/97–ए, विक्रम विहार, लाजपत नगर–4,
नवी दिल्ली–110024
दूरभाषः +91-11-46548105/06
ई मेलः advocacy@udayancare.org
संकेतस्थळः www.udayancare.org

पर्यायी संगोपन विषयी एक मालिका

बाल संगोपन संस्थेमधील

बाल संगोपनचा दर्जा

UDAYAN care

unicef
unite for children

lkexzh

पूर्वपीठिका v

आद्याक्षरे आणि संक्षेप vi

1. çLrkouk 01

2. lidYiuk 03

3. lLFkkph ukn.kh o çdkj 06

4. cky lxksiu o eq[; dk;Zi/nrhP;k vkn'kkZoj ,d –"Vh{ksi 09

5. cky dkG th 0;olkf;dkalkBh Þb"V orZuß o ÞvokfPNr orZuß 20

6. Hkkjr o txkrhy brj ns'kkae/;s çpfyr cky lxksiukP;k dkgh i/nrh 21

ifjf'k"V% बालकांच्या संगोपनाची व संरक्षणाची काही मूळ तत्वे 24

स्त्रोत यादी 26

iolihfBdk

बाल न्याय (संगोपन व बालकांचे संरक्षण) अधिनियम, 2015 च्या अंमलबजावणीमुळे 2015 हे वर्ष बाल संगोपन संदर्भात एक वैशिष्ट्यपूर्ण वर्ष म्हणता येईल. जागतिक स्तरावर देखील, सर्वांसाठी, गरिबी निर्मूलन व सर्वांचा विकास साधण्यासाठी, ह्याच वर्षी संयुक्त राष्ट्रसंघाने, शाश्वत विकसनशील उद्दिष्टांचा अंगिकार केला. ह्या घटनेनंतर, भारतामध्ये, 2015 नंतरच्या बाल संरक्षणामध्ये, एक हक्काधारित अभिमुखता निर्माण झाली. ह्या पार्श्वभूमीवर, उदयन केअर, संस्थेस ह्या वस्तुस्थितीची जाणीव आहे की, एकंदर बाल संरक्षणामध्ये, बेघर झालेल्या बालकांच्या हक्क संरक्षणास एक वेगळेच महत्व आहे. ज्यांना संगोपन व संरक्षणाची गरज आहे अशा बालकांची संख्या सतत वाढती आहे व भारतामध्ये दत्तक विधानाचा वेग अजून तरी खूप संथ आहे. एका अंदाजानुसार, अशा बालकांची संख्या 2020 पर्यंत 24 दशलक्ष होईल. म्हणून, भारतामध्ये बेघर झालेल्या बालकांचे संगोपन व संरक्षण करणे व त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत विकास करण्याची संधी देणे, हे एक विशालकाय, काम होणार आहे. त्यामुळे पर्यायी संगोपनची एक मजबूत व्यवस्था निर्माण करणे, जी अशा बालकांचे पुनर्वसन व संरक्षण करून त्यांना समाजात सामावून घेईल, ही सर्व जोखीम धारकांची प्राथमिकता असेल.

मजबूत पर्यायी संगोपन व्यवस्थेस कायदा व धोरणांची सांगोपांग माहिती असणे ही पूर्वअट असेल. परंतु, आपणास नेहमीच असे दिसून आले आहे की, बाल संगोपन संस्थेमध्ये कार्यरत लोकांना बाल संगोपन कायदा व धोरणांमधील अद्यतन बदलांची कल्पना नसते. ह्यामुळे, कधी कधी बाल संगोपन सेवा देताना कांही त्रुटी आढळून येतात किंवा बाल संगोपनमध्ये कांही बाबतीत तडजोड केलेली दिसते, ज्यांचा परिणाम बालकांच्या हक्कास प्राथमिकता न देण्यामध्ये होतो. भारतामध्ये अजूनही पर्यायी संगोपन व्यवस्था विकसनाच्या अवस्थेमध्ये आहे. ह्या त्रुटींचा विचार करून, उदयन केअर ने, पर्यायी बाल संगोपन संदर्भात माहिती, शिक्षण व संप्रेषण साहित्य निर्माण करण्याचा विचार केला. हे प्रकाशन, म्हणजे ^i;k;h cky laxksiukph ekfydk^, ज्यामध्ये चार पुस्तिकांचा समावेश आहे म्हणजे बाल संगोपन संस्थेमधील बाल संगोपनाचा दर्जा, संगोपन, दत्तक विधान व पश्चात् संगोपन, हे वरील दिशेने टाकलेले एक पाऊल आहे. ह्या पुस्तिकांमध्ये, भारतातील, बाल संगोपनामधील कायदा व धोरणे ह्याविषयी अद्यतन माहिती दिलेली आहे, जी सर्वांना समजेल अशा भाषेत दिलेली आहे, जेणेकरून, सर्व जोखीम धारकाकडून त्यांचा परिणामकारक संदर्भ साहित्य म्हणून वापर होईल. ह्या मालिकेमधील सर्व पुस्तिका बाल न्याय (संगोपन व बाल संरक्षण) अधिनियम, 2015, बाल न्याय (संगोपन व बाल संरक्षन) आदर्श नियम 2016, व भारत सरकारने जारी केलेल्या अद्यतन बाल संगोपन व दत्तक विधान संदर्भात केलेल्या दिशानिर्देशानुसार अद्यतन केल्या गेल्या आहेत. ह्या पुस्तिका तयार करताना, बाल हक्कांच्या संदर्भात परिषदा बोलावणेची तरतूद व संयुक्त राष्ट्रसंघाने बाल संगोपनाच्या पर्यायी व्यवस्थे संदर्भात जारी केलेले दिशानिर्देश, 2009, ह्यांना नजरेसमोर ठेवले आहे.

ह्या पुस्तिकांमध्ये कायद्याच्या जडजंबाल शब्दांचा वापर केलेला नाही. बाल संगोपन क्षेत्रामध्ये काम करणा—या लोकांना, ह्या संदर्भातील, चार महत्वाच्या विषयांची व मूलभूत तथ्यांची माहिती करून देणे हाच ह्यामागील उद्देश आहे. सर्व चार पुस्तिकांमध्ये सारख्याच प्रकारे माहिती देण्यात आली आहे, प्रथम थोडक्यात संकल्पना, नंतर कायदा व धोरणे ह्यांवर एक प्रकरण, त्यानंतर ह्या संदर्भात भारतामध्ये व इतर कांही निवडक देशांमध्ये प्रचलित असलेली पध्दत. ह्या पुस्तिकांमध्ये नमूद केलेल्या विषयांमध्ये जर कोणाला अधिक माहिती घेण्यामध्ये रस असेल तर, त्यासाठी संदर्भसूची देण्यात आल्या आहेत.

बाल संगोपन क्षेत्रात काम करणारे व्यवसायी, सरकारी कार्यालयात काम करणारे कर्मचारी, जिल्हा बाल संगोपन एककांचे सदस्य, बाल कल्याण समित्या, किशोर न्याय मंडळ, सामाजिक कार्यकर्ते, संगोपनसेवा देणारे कार्यकर्ते, व बाल संगोपन संस्थेतील कर्मचारी व अधिकारी, राज्य सरकारी संस्था, तसेच बाल संगोपनाच्या पर्यायी व्यवस्थेमध्ये प्रथम पाऊल टाकणारे व स्वयंसेवक, ह्यांच्यासाठी ह्या पुस्तिका केल्या आहेत. परंतु, इथे हे नमूद करणे आवश्यक आहे की ह्या पुस्तिका कोणत्याही कायद्याच्या पुस्तकांची जागा घेत नाहीत. ह्या संदर्भातील कायद्यातील सखोल माहितीसाठी संबंधित कायद्याच्या पुस्तकांचा आधार घ्यावा असे आम्ही ठामपणे प्रतिपादन करतो.

बाल संगोपनाच्या पर्यायी व्यवस्थेवरील हे प्रकाशन, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आंतर्देशीय बालकांचा शिक्षण निधी (युनिसेफ) च्या मदतीशिवाय, शक्य झाले नसते. उदयन केअर त्यासाठी त्यांचा ऋणी आहे.

तनिष्ठा दत्त, युनिसेफ दिल्ली, स्वागत राहा, बालकांसाठीचे केंद्र व कायदा, नॅशनल लॉ स्कूल ऑफ इंडिया युनिव्हर्सिटी, बेंगळूरू, प्रेमोदय खाखा, सहाय्यक संचालक, एकात्मिक बाल संरक्षण योजना, एन.सी.टी. दिल्ली सरकार, इयान आनंद फॉर्बर प्रॅट. नॅशनल प्रोग्राम डायरेक्टर (राष्ट्रीय कार्यक्रम संचालक,) सेंटर ऑफ एक्सलंस, इन अल्टर्नेटिव्ह केअर ऑफ चिल्ड्रेन (भारतातील बाल संगोपनाच्या पर्यायी व्यवस्थेचे उत्कृष्ट केंद्र) आदि मान्यवरांच्या अमूल्य मार्गदर्शनसाठी उदयन केअर त्यांचा आभारी आहे.

अर्थात उदयन केअर मध्ये काम करणा—या सर्व टीमच्या अथक परिश्रमामुळे हा प्रकल्प यशस्वीरित्या पार पडला, हे वेगळे सांगायला नको.

आद्याक्षरे आणि संक्षेप

जेजे एक्ट 2015	बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण अधिनियम, 2015) 2015 (JJ Act)
जेजे रूल्स 2016	बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) आदर्श अधिनियम 2016 (JJ Rules)
आईसीपी	संरक्षण योजना (ICP)
आईसीपीएस	समेकित व्यक्तिगत देखरेख योजना (ICPS)
यूएनसीआरसी	संयुक्त राष्ट संघाच्या जनरल असेंब्लीने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बाल हक्क परिषदेचा (UNCRC)
यूएनजीएसीसी	बालकांचे पर्यायी संगोपनाविषयी संयुक्त राष्ट्राचे दिशानिर्देश (UNGACC)
सीसीआई	बाल संगोपन संस्थांना (CCI)
एनजीओ	गैर–सरकारी संघटना (NGO)
एचआईवी / एड्स	ह्यूमन इम्यूनो वायरस (HIV/AIDS)
सीडब्ल्यूसी	बाल कल्याण समितीशी (CWC)
डीसीपीयू	जिल्हा बाल संरक्षण केंद्र (DCPU)
जेजेबी	बाल न्याय मंडळ (JJB)
सीडब्ल्यूओ	बाल कल्याण अधिकारी (CWO)
सीडब्ल्यू	केस वर्कर (CW)
एसजेपीयू	विशेष बाल पोलिसास अपराध नोंदण्यास (SJPU)
एफआइआर	प्रथम माहिती अहवालाची प्रत (FIR)
जीसी	सामूहिक संगोपन (Group Care)
एलआईएफई	कुटुंबाच्या वातावरणात राहणे (LIFE)
केएआई	किड्स अलाईव्ह इंटरनॅशनल (KIL)
सीएसबी	बालकांच्या सूचना वहीचे (CSB)

çLrkouk

भारतामध्ये मुलांच्या संगोपनाचा घेणे ह्याचा संबंध परंपरेने संस्थात्मक संगोपनाशी जोडला जातो ज्याचा मुख्य केंद्रबिंदू अनाथ बालके असतो. जरी सामान्यतरू एकत्र व विस्तारित कुटुंबाचे सदस्य अनाथ मुलांचे संगोपन वाहक म्हणून आपली भुमिका पार पाडतात, तरी अशी काही बालके नेहमी असतात ज्यांची काळजी घेण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची मदत कुटुंब पध्दतीपासून मिळत नसते. अशा बालकांची काळजी अनाथाश्रमे परंपरेने घेतात, जी बालकांसाठी निवारा देणाय्या व काळजी घेणा–या संस्था म्हणून आपणास माहित आहेत. भारतातील अनाथाश्रमे गेल्या कित्येक दशकांपासून बालकांच्या संगोपनाचे काम करतात व खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होते की ती 100 वर्षापासून हे काम करीत आहेत. तामिळनाडूमधील सॅन थॉम अनाथाश्रमाची स्थापना सन 1820 ते 1830 च्या दरम्यान झाली. दिल्लीतील बच्चोंका घर सन 1891 मध्ये स्थापन झाले, दिल्लीतील आर्य अनाथाश्रम सन 1918 मध्ये सुरु झाले व एस ओ एस बालग्राम ह्या संस्थेने आपले पहिले अनाथाश्रम हरियानामध्ये सन 1964 मध्ये सुरू केले. परंतु, सामाजिक, आर्थिक बदल व बालकांच्या हक्कांच्या बाबतीत देशीय व जागतिक दृष्टीकोणामध्ये झालेल्या बदलामुळे बालकांच्या संस्थात्मक संगोपनाच्या स्वरूपामध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे.

भारतातील सामाजिक, आर्थिक बदल अनेक प्रकारे दिसू लागले आहेत. एकत्र कुटुंब पध्दतीच्या वाढत्या प्रमाणात झालेल्या रूपांतरामुळे अनाथ बालकांना आधार देणारी पारंपारिक व्यवस्था खूपच कमजोर झालेली आहे. गरिबी व उपजिविकेच्या साधनांच्या कमतरतेमुळे, मुलांचा कडेलोट झालेला आहे. सामाजिक संघर्ष व आपत्तींमुळे बालके केवळ बेघरच होत नसून, सामाजिक मानसिक आघात त्यांच्यावर होत आहेत. समकालीन सामाजिक गतीमानतेमुळे, या प्रकरणामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, भारतामधील बालकांच्या संदर्भात खडतर व नाजूक परिस्थितीमुळे अनेक प्रकारच्या मानसिकतेचा उदय झालेला आहे.

राजकीय दृष्ट्या, 1947 मध्येभारतासमिळालेले स्वातंर्त्य व 26 नोव्हेंबर 1949 मध्ये स्विकारली गेलेली भारताची राज्यघटना जी, विविध कायद्यानुसार बालकांच्या हक्कांची हमी देते, ह्या गोष्टींमुळे बालकांच्या हक्कांबाबत वाढत्या प्रमाणात कायदे करण्याकडे ह्याकडे लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. बालकांसाठी राष्ट्रीय धोरण 1974, बालकांसाठी बाल न्याय अधिनियम 1986 चा कायदा, ज्याने राज्यांतील बालकांविषयी अनेक कायद्यांची जागा घेतली, व सन 1992 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बाल हक्क परिषदेचे भारताने केलेले समर्थन, ह्या गोष्टीमुळे बाल संगोपन व कल्याणाकडे लक्ष केंद्रित करणाय्या देशातील चळवळीला वेग आला. परंतु, संस्थात्मक पातळीवर बालकांच्या संगोपनामध्ये ऐतिहासिक बदल बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) अधिनियम 2000 मुळे झाला, ज्याने बाल न्याय अधिनियम 1986 ची जागा घेतली. ह्यामुळे भारतामध्ये संस्थात्मक पातळीवर बालकांच्या संगोपनाच्या संरचनेमध्ये व कार्यांमध्ये मूलभूत बदल घडवून आणला. वरील अधिनियम, 2015 मध्ये रद्द केला गेला व बाल न्याय (बालकांची संगोपन व संरक्षण) अधिनियम, 2015 अमलात आला, ज्यामुळे, इतर गोष्टीसह, संस्थात्मक व असंस्थात्मक बाल संगोपनाच्या प्रणालीमध्ये बदल झाला.

lLFkkRed lxkiuklkBh Hkkjrke/khy dk;n'khj o /kkj.kRed lk/kui

बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) अधिनियम, 2015
बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) आदर्श अधिनियम 2016, एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (आय.सी.पी.एस.)

बालकांच्या हक्कांच्या बाबतीत जागतिक स्तरावर लक्ष केंद्रित करणे व कारवाई करण्यामध्ये, संयुक्त राष्ट संघाच्या जनरल असेंब्लीने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बाल हक्क परिषदेचा 30 नोव्हेंबर 1989 मध्ये स्विकार केला, जे, बाल कल्याणाच्या दिशेने एक महत्वाचे पाऊल म्हणता येईल, कारण त्यामध्ये बालकांच्या हक्कांच्या संदर्भात, "बालकांच्या हितासाठी" अनेक जागतिक स्तरावरील अनेक आदर्श कायदे समाविष्ट आहेत. त्यामुळे बालकांना त्यांचे मूळ हक्क मिळतात ज्यामध्ये चार गोष्टींचा समावेश आहे, जगण्याचा हक्क, विकासाचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क व सहभागी होण्याचा हक्क. भारताने 11 डिसेंबर 1992 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या बाल हक्क परिषदेचा स्विकार केला, ज्यामध्ये बालकांच्या मानक हक्कांच्या प्रतिबध्दतेविषयी, खाली नमूद केल्याप्रमाणे, पुनरूच्चार केला गेला, जो भारतामध्ये बालकांच्या संगोपनाच्या कायद्यांचा आधार आहे.

ckydkP;k gDdkcíy dkgh egRokp vkrjjk"Vh; oLr,ot o djkjuke

- बालकांच्या हक्कांविषयी संयुक्त राष्ट्र संघाचा जाहीरनामा 1959
- किमान वय परिषद 1973
- बालकांच्या हक्कांविषयी संयुक्त राष्ट्र परिषद 1989
- बाल न्याय विषयक संयुक्त राष्ट्र किमान मानक कायदे 1985 (बिजिंग कायदे)
- स्वातंर्त्य गमावलेल्या बालकांचा संरक्षण संयुक्त राष्ट्र कायदा, 1990
- बालकांची विक्री, बालवेश्याव्यवसाय, व बाल अश्लील साहित्य ह्याविषयी बाल हक्क परिषदेचा विशेष शिष्टाचार 2000
- लष्करी कारवाईमध्ये सापडलेल्या बालकाविषयी बाल हक्क परिषदेचा विशेष शिष्टाचार 2000
- बालकांचे पर्यायी संगोपनाविषयी संयुक्त राष्ट्राचे दिशानिर्देश

(UNGACC was endorsed by UN General Assembly on 20 November 2009 and adopted on 24 February 2010, Resolution A/RES/64/142)

fu"d"k% हया विभागांत संस्थात्मक बाल काळजीच्या इतिहासाची प्रस्तावना दिली आहे व बाल हक्कांबाबतीत आंतरराष्ट्रीय कायद्याविषयी माहिती दिली आहे.

lidYiuk

संस्थात्मक संगोपन म्हणजे, संस्थात्मक वातावरणामध्ये, बाल संगोपनातील तज्ज्ञांच्या देखरेखी व मार्गदर्शनाखाली, खडतर व नाजूक परिस्थितीमध्ये असलेल्या बालकांची काळजी, संरक्षण, पुनर्वसन व सामाजिक पुनर्गठन, हया तज्ज्ञांच्या कृती त्या देशामध्ये असलेल्या बाल संगोपनाच्या कायद्यानुसार असतात. बाल न्याय अधिनियम 2000, बाल संगोपन संस्थांसाठी सन 2015 पर्यंत मार्गदर्शक कायदा होता, जेव्हा नवीन बाल न्याय अधिनियम, 2015 अंमलात आला. नवीन कायद्यामध्ये, बाल संगोपन संस्थांसाठी नवीन तरतुदी केल्या आहेत. बाल संगोपन संस्थांच्या कृती लक्ष्यित बालकांच्या, वयपरत्वे, शारिरीक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व नैतिक गरजांकडे लक्ष पुरवण्यासंबंधी आहेत. संरक्षण व काळजी ह्या जरी बाल काळजी संस्थांच्या मूलभूत गोष्टी आहेत, तरी पुनर्वसन व सामाजिक पुनरूएकीकरण ह्या, बालकांसाठी, तितक्याच महत्वाच्या गोष्टी आहेत, कारण बालके मोठी होन प्रौढ होणार असतात.

परंतु, इथे हे नमूद करणे महत्वाचे आहे की, भारतामध्ये व जगातील इतर देशांमध्ये बालकांच्या संगोपनावरचा फोकस, आंतरराष्ट्रीय बाल संगोपन कायदा व ह्या मध्ये केलेल्या संशोधनातून सुचिविलेल्या संगोपन शिफारशीनुसार, संस्थात्मक पातळीवरून कौटुंबिक वा सामाजिक पातळीवर आला आहे. संस्थात्मक पातळीवरील बाल काळजी चालू असून देखील, बालकांवरील धोरणे व कार्यक्रम, ह्यांना हक्काधिष्ठित महत्व प्राप्त झाले आहे, ज्यामुळे बाल संगोपन संस्थांच्या कार्याच्या स्वरूपामध्ये बदल झालेला आहे. हा बदल, भारतील बाल संगोपन धोरण 1973 मध्ये प्रतिबिंबित होतो, ज्यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिकता, "ज्या बालकांनी आपले आईवडील गमावले आहेत त्या बालकांचे हक्क तात्पुरत्या किंवा कायम स्वरूपात संरक्षित करणे "ह्यास दिली आहे, राज्य सरकार, कुटुंब व समाज आधारित बाल संगोपनाची हमी घेईल, ज्यामध्ये, प्रायोजित करणे, नातेसंबंध पालन करणे, दत्तक संगोपन व दत्तक देणे यांचा समावेश आहे. सर्वांत शेवरचा उपाय म्हणजे संस्थेमध्ये दाखल करणे, ह्यांचा समावेश आहे. ज्यामध्ये बालकाचे हित, संगोपन व संरक्षण ह्यास विशेष महत्व दिले जाईल. व्यांतील आदर्श डोण्यासमोर ढेऊन (परिच्छेद 4.10). पूर्वीची व आताची बाल संगोपन व्यवस्था ह्यातील फरक खालील प्रमाणेः

ioh		vkrk
गरजेनुसार	→	हक्कानुसार
बालकांच्या कल्याणाकडे लक्ष केंद्रित	→	बालकांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित
संस्थेमध्ये निवासी काळजी	→	कुटुंब वा समाज आधारित काळजी
बाल काळजी संस्थेमध्ये ताबा घेऊन काळजी	→	संस्थेमध्ये बालकांचा समग्र विकास ज्यायोगे सामाजिक पुर्नगठन
कडक शिस्तीच्या आयुष्यात यांत्रिकपणे केलेल्या संगोपनामुळे बालक स्वतः ला कमी लेखते.	→	बालक सक्रियपणे सर्व प्रणालीमध्ये भाग घेते त्यामुळे त्यास आपल्या अयुष्यातील महत्वाच निर्णय स्वतः घेण्याची ताकद मिलते

ckydkP;k i;k;h lxkiuklkBh l;ä jk"V l?kkp fn'kkfun'k

सध्याच्या काळात बालकांच्या पर्यायी संगोपनासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाचे दिशानिर्देशाला एक वेगळे महत्व आहे. जरी ह्या दिशानिर्देशामध्ये कुटुंब–आधारित बालकाच्या काळजीवर मुख्य भर असला तरी, संस्थात्मक काळजीला शेवटचा उपाय म्हणून सुचवला आहे व बालकाचे हिताचे संरक्षण व संवर्धन विचारात घेऊन विविध उपाय सुचवले आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघाच्यादिशानिर्देशातील काही उतारे खालील परिच्छेदांत दिले आहेतः

dVc&vk/kkfjr lxkiu

"कुटुंब हा बालकांच्या योग्य वाढीसाठी नैसर्गिक वातावरण निर्माण करणारा व त्याच्या कल्याणासाठी समाजातील एक मूलभूत समूह आहे, त्यामुळे बालक पुन्हा त्याच्या कुटुंबाकडे वा आई वडिलांकडे वा साजेशा वेली नातेवाईकांकडे सोपवला जावे ह्यासाठी सर्व ते प्रयत्न केले पाहिजेत."

(परिच्छेद 3)

"बालकाला कुटुंबापासून वेगळे करणे हा शक्य तो शेवटचा पर्याय असावा व तात्पुरत्या स्वरूपाचा व शक्य तितक्या कमी कालावधीचा असावा".

(परिच्छेद 14)

"निवासी संगोपन ही शक्यतो ज्या प्रकरणात असे करणे योग्य,आवश्यक व त्या बालकासाठी भरीव स्वरूपाचे व त्याचेधतिचे हिताचे आहे, त्यापुरतेच मर्यादित ठेवावे.

(परिच्छेद 21)

"कुटुंब–आधारित संगोपन व निवासी संगोपन सोय ह्या गोष्टी, बालकाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, एकमेकास पूरक आहेत हे ओळखून, जेव्हा मोठ्या प्रमाणावर घरगुती काळजीची सोयी (संस्था) आहेत, तरी, विशिष्ट लक्ष्य व उद्दिष्टांसाठी असंस्थात्मक सोय म्हणून पर्यायी व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे, ज्यामुळे हळूहळू त्या नष्ट होतील."

(परिच्छेद 23)

fuokl h lxkiu

निवासी काळजी घेणारी व्यवस्था छोट्या प्रमाणात व बालकांच्या हक्क व गरजांच्या बाबतीत सुव्यवस्थित असावी, जी एका कुटुंबाच्या वा समूहाच्या जवळ असावी. त्यांचा उद्देश सामान्यपणे बालकाची तात्पुरती काळजी घेणे व त्याच्या कुटुंबाशी पुनर्गठन करण्यासाठी सक्रिय अंशदान देणे, असावा, व जर हे शक्य नसेल, तर त्याची कायम स्वरूपी व्यवस्था, यथायोग्य, दत्तक वा इस्लामी कायद्यानुसार कफलॉफ, ह्यासह कोणत्यातरी पर्यायी कुटुंबाकडे केली पाहिजे.

(परिच्छेद 123)

"जेव्हा आवश्यक व योग्य असेल तेव्हा, अशी बालके ज्यांना संरक्षण व पर्यायी व्यवस्था करण्याची गरज आहे, त्यांना, अशा बालकांपासून वेगळे ठेवावे जे फौजदारी न्याय प्रणाली च्या कक्षेत आहेत."

(परिच्छेद 124)

सक्षम राष्ट्रीय व स्थानिक अधिका–यांनी काटेकोर छाननी प्रणाली स्थापित केली पाहिजे ज्यायोगे हे निश्चित केले जाईल की, योग्य बालकाला प्रवेश मिळेल.

(परिच्छेद 125)

राज्यांनी ह्या गोष्टीची खात्री केली पाहिजे की, बालकांचे संगोपन वैयक्तिक स्तरावर होण्यासाठी, निवासी काळजी घेणा–या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध आहेत, जेथे शक्य व योग्य तेथे, एकाच काळजी वाहकशि बंधन निर्माण व्हावे. काळजी घेणा–यांची व्यवस्था अशी झाली पाहिजे की, काळजी वाहकास उद्दिष्टे गाठणे व बाल संरक्षण साधणे परिणामकारकरित्या करता आले पाहिजे

(परिच्छेद 126)

कायदे, धोरणे व नियमावलींच्या सहाय्याने, एजंसी, सुविधादाता व व्यक्तींकडून, घरगुती काळजी व्यवस्थेमध्ये, बालकांना कामावर ठेवण्यासाठी भरती करणे व आग्रह करणे ह्यावर पायबंद घातला पाहिजे.

(परिच्छेद 127)

fu"d"k% सर्वसाधारणे पणे बालकांचे संगोपन ही संकल्पना व विशेषकरून संस्थात्मक बालकांचे संगोपन, हया विषयास, एक स्पष्ट, हक्काधारित व विकासाभिमुख महत्व प्राप्त झाले आहे.

laLFkkaph uksan.kh o çdkj

uksan.kh

बाल न्याय अधिनियम, 2015 ह्यास 31 डिसेंबर 2015 रोजी राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाली व 1 जानेवारी 2016 रोजी तो भारतीय राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आला. राजपत्रात जाहीर केल्यानुसार, दि. 15 जानेवारी 2016 पासून हा अधिनियम अंमलात आला.

बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 41 नुसार, सर्व बाल संगोपन संस्था, मग ती राज्य सरकार, स्वयंसेवी वा खाजगी संस्थेने चालवलेली असो, ज्या अशा बालकांना आश्रय देतात ज्यांना निवास व संरक्षणाची गरज असते, व अशा बालकांसाठी काम करतात ज्यांचा कायद्याशी संघर्ष चालू आहे, अशा संस्थांना, राज्य सरकारच्या आवश्यकतेनुसार ह्या कायद्याखाली, नोंदणीची आवश्यकता असते. दि.15 जून 2016 रोजी, म्हणजे ज्या दिवशी बाल न्याय अधिनियम, 2015 रोजी अस्तित्वात आला, त्या दिवशी ज्या संस्था, बाल न्याय अधिनियम 2000 नुसार वैधरित्या नोंदणीकृत आहेत, त्या संस्था ह्या कायद्यानुसार नोंदणीकृत आहेत असे समजण्यात येईल. बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 41(6) नुसार, संस्थेच्या नोंदणीचा कालावधी पाच वर्षासाठी वैध राहील व दर पाच वर्षांनी संस्थेच्या नोंदणीचे नवीनीकरण करता येईल. ह्या अधिनियमाच्या नियम 41(3)नुसार, संस्थेचा नोंदणीसाठी अर्ज मिळाल्याच्या एक महिन्याच्या कालावधीत, संस्थेची तात्पुरत्या स्वरूपात देखील नोंदणी करता येईल, ज्याची वैधता 6 महिन्यासाठी असेल. बाल न्याय अधिनियम 2016 च्या नियम 21 नुसार, बाल संगोपन संस्थेची नोंदणी करण्याचा अर्ज नमुना 27 मध्ये, खालील कागदपत्रांच्या प्रतींसह, केला पाहिजेः—

- नियम
- नियमावली
- संस्थेची निवेदन पत्रिका (मेमोरँडम ऑफ असोशिएशन)
- व्यवस्थापकीय मंडळाच्या सदस्यांची यादी
- पदाधिकारी
- विश्वस्त
- मागील तीन वर्षांचा ताळेबंद
- बाल संगोपन संस्थेने केलेल्या सामाजिक वा लोकसेवेच्या पूर्वानुभवाची राज्य सरकारला दिलेली माहिती
- पूर्वी कोणत्याही प्रकारच्या दोषसिध्दी, कोणत्याही अनैतिक कृत्यामध्ये गुंतलेले असणे, बालकाशी गैरवर्तन करणे, बालकास रोजगार देणे या विषयी वा राज्य व केंद्र सरकारकडून काळ्या यादीत नाव टाकले नसल्याचे व्यक्ती वा संस्थेकडून घोषणापत्र.

संबंधित बाल संगोपन संस्थेकडे, बालकांचे संगोपन व संरक्षण, आरोग्य, शिक्षण,भोजन व निवास, व्यायसायिक प्रशिक्षण व पुनर्वसन, ह्यांसाठी, बाल न्याय अधिनियम, 2015 व बाल न्याय अधिनियम 2016 नुसार पुरेशा तरतुदी आहेत, ह्याची शहानिशा

करून, सदर संस्थेची नोंदणी, बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 41 च्या उप नियम (1) नुसार, नमुना 28 मध्ये, करावी. बाल संगोपन संस्थेने नोंदणी न करणे हा गुन्हा समजला जाईल.

बाल नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 42 नुसार, अशा संस्था ज्यांच्या अधिपत्याखाली आहेत त्या व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना एक वर्षापर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा किंवा एक लाखापेक्षा कमी नसलेल्या रकमेचा दंड किंवा दोन्ही होऊ शकतात.

lLFkkp; çdkj

नीचे दिया गया टेबल बच्चों की देखभाल की संस्थाओं और उनसे सम्बंधित पहलुओं की सूची देता हैः

çdkj	Lo:i
बालकांचे घर (चिल्ड्रेन होम) बाल न्याय–नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 50 नुसार	ज्यांना काळजी व संरक्षणाची गरज आहे अशा बालकांची काळजी, उपचार, शिक्षण, प्रशिक्षण व पुनर्वसन. बालकांचे घर (चिल्ड्रेन होम) राज्य सरकार कडून, स्वतंत्रपणे किंवा स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून, प्रत्येक जिल्ह्यात वा जिल्ह्यांच्या गटात स्थापित केले जातात.
खुला निवारा (ओपन शेल्टर) बाल न्याय–नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 43 व आय.सी.पी.एस.नुसार	शहरीधनिम शहरी भागातील नाजूक अवस्थेतील बालकांसाठी (बेघर, रस्त्यावरील मुले, नशेच्या अधीन, भिकारी मुले). ही एक अल्पकालीन, समाज आधारित अशा बालकांसाठी सुविधा आहे, ज्यांना निवासाच्या आधाराची गरज आहे, ज्यामुळे ते गैरकृत्यापासून वाचू शकतात. खुला निवारा (ओपन शेल्टर) राज्य सरकार कडून, स्वतंत्रपणे किंवा स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून, प्रत्येक जिल्ह्यात वा जिल्ह्यांच्या गटात स्थापित केले जातात.
निरिक्षण गृह (ऑब्जर्वेशन होम) बाल न्याय–नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 47 नुसार	कायद्यानुसार कारवाई दरम्यान बालकांना तात्पुरत्या काळासाठी, प्रवेश, काळजी व पुनर्वसनासाठी असतात. निरिक्षण गृह (ऑब्जर्वेशन होम) राज्य सरकार कडून, स्वतंत्रपणे किंवा स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून, प्रत्येक जिल्ह्यात वा जिल्ह्यांच्या गटात स्थापित केले जातात.
विशेष गृहे (स्पेशल होम्स) बाल न्याय–नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 48 नुसार	कायद्यानुसार कारवाई दरम्यान अल्पवयीन बालकांसाठी तात्पुरत्या काळासाठी, प्रवेश, काळजी व पुनर्वसनासाठी असतात. निरिक्षण गृह (ऑब्जर्वेशन होम) राज्य सरकार कडून, स्वतंत्रपणे किंवा स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या संस्थांच्या माध्यमातून, प्रत्येक जिल्ह्यात वा जिल्ह्यांच्या गटात स्थापित केले जातात.
सुरक्षित जागा (प्लेस ऑफ सेफ्टी) बाल न्याय–नियम अधिनियम, 2015 च्या नियम 49 नुसार	पोलीस लॉक अप किंवा जेल व्यतिरिक्त कोणतीही जागा वा संस्था ज्या ठिकाणी कायद्यानुसार कारवाई दरम्यान बालकांसाठी ज्यांच्यावर गुन्ह्याचा आरोप आहे किंवा गुन्ह्यात असल्याचे आढळले आहे, त्यांच्यासाठी तात्पुरत्या काळासाठी, प्रवेश, काळजी व पुनर्वसनासाठी असतात. ही जागा 18 वरील व्यक्तीसाठी किंवा 16 ते 18 वर्षांच्या मुलांसाठी असते जे एखाद्या गुन्ह्यात सिध्द दोषी आहेत किंवा ज्यांच्यावर एखादे अमानुष कृत्य केल्याचा आरोप आहे. सुरक्षित जागा राज्य सरकार कडून, स्वतंत्रपणे किंवा एखाद्या निरिक्षण गृहाच्या किंवा विशेष गृहाच्या सहभागाने स्थापले जातात, ज्यामध्ये अशी बालके ज्यांच्या विरूध्द अपराधामध्ये चौकशी सुरू आहे किंवा आरोप सिध्द झालेले आहेत. बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 49(1) मध्ये अशी तरतुद आहे की, राज्य सरकारने राज्यात कमीत कमी एक अशी जागा स्थापित केली पाहिजे.

çdkj	Lo : i
विशेष गरजा असलेल्या बालकांची गृहे (होम्स फॉर स्पेशल नीड्स ओफ चिल्ड्रेन) आय.सी.पी.एस. व बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 50(2), 53(ii)– (iii)	विशेष गरजा असलेल्या बालकांची गृहे (जसे एच आय व्हीध्एड्स बाधित किंवा नशेबाज, मानसिक ध्शारिरीक दृष्ट्या अपंग, जे अस्तित्वात असलेल्या गृहाचा एक भाग असेल किंवा एक स्वतंत्र विशेष गृह असेल. बाल न्याय अधिनियम, 2015 राज्य सरकार कोणतेही गृह विशेष गरजा असलेल्या बालकांचे गृह म्हणून घोषित करू शकते, जे गरजांनुसार, विशेष सेवा प्रदान करते.
योग्य सुविधा बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 51(1) व बाल न्याय अधिनियम 2016 च्या नियम 23 (13) व 27नुसार	सरकारी संस्था, स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून चालवलेली सुविधा, जी काही काळासाठी अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार नोंदणी केलेली असते, जी विशिष्ट कारणासाठी, अल्पकाळासाठी, बालकांची काळजी घेण्यासाठी जबाबदार असते. ह्यामध्ये समूहाच्या स्वरूपात बालकांची काळजी घेणेही समाविष्ट आहे.
विशेष दत्तक संस्था संस्था (बाल न्याय अधिनियम, 2015 चा नियम 65 नुसार	अशी संस्था जी सरकार, स्वयंसेवी किंवा खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून द्वारा चालवलेली असते, जी बाल कल्याण समितीच्या शिफारशीनुसार, अनाथ, सोडून दिलेल्या व परत केलेल्या बालकांच्या दत्तक विधानासाठी स्थापन केलेली असते.

fu"d"k% ह्या विभागात वाचकास भारतातील बाल संगोपन संस्थांची नोंदणी व प्रकाराबाबत माहिती मिळते.

cky lxkiu o eq[; dk;li/nrhP;k vkn'kkoj ,d –"Vh{ki

बाल संगोपन संस्थांच्या कार्यामध्ये,काळजी व मुख्य कार्यपध्दतीचीमानके ही महवाची अंगे आहेत. खालील भागामध्ये बाल न्याय (बालकांची संगोपन व संरक्षण) आदर्श नियम 2016 पध्दती व मानकांचे वर्णन दिले आहे.

lxkiuP;k vkn'kkoj ,d –"Vh{ki

lxkiukpi vkn'k ekud	eq[; foLrkj o vrHkko
वास्तविक मूलभूत सुविधा	कायद्याशी संघर्ष असलेली बालके व संगोपन व संरक्षणाची गरज असलेली बालके ह्यांना वेगळ्या इमारतीत ठेवणेय निवासासाठी निकष जसे, मुलांसाठी व मुलींसाठी वेगळी निवास व्यवस्था, वयानुसार वर्गीकरण व विलगीकरण, गुन्ह्याचा प्रकार (कायद्याशी संघर्ष असलेल्या किशोरवयीन मुलांना लागू), मानसिक व शारिरीक अवस्था, व इमारतीसाठी निकष, योग्य व न घसरणारी जमीन, प्रकाश व खेळणारी हवा, गरम व थंड करण्याची सोय, प्रसाधन गृह (लिंग व वयानुसार व दिव्यांग व्यक्तीसाठी योग्य), पाणी, प्राथमिक उपचार, अग्निशामक यंत्रे, व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी भवने व खोल्या, मनोरंजन, साठ्याची जागा,समुपदेशन, विद्युत उपकरणांचे नियमित निरिक्षण, खाद्यान्न व्यवस्थित ठेवणे व त्यांचे नियमित निरिक्षण, विशिष्ट रित्या दिव्यांगासाठी सोयी व सुविधा, इतर वस्तु व सुविधा जसे, संगणक, फोटोकॉपी यंत्र, प्रिंटर, इंटरनेट सह दूरध्वनी, फर्निचर व प्रोजेक्टर. बाल काळजी संस्था, बाल स्नेही असल्या पाहिजेत व त्या तुरुंग किंवा लॉकअप सारख्या दिसायला नको.
कपडे, बिछाने व प्रसाधन साधने	कपडे व बिछाने वातावरण व मानकानुसार असावेत. किरकोळ वस्तू, जसे चप्पल, बूट, (खेळ व शाळा) शाळा), शाळेचा गणवेश, शाळेचे दप्तर, रूमाल, पायमोजे, स्टेशनरी वगैरे, सूट तीन वर्षातून एकदा, बाळ संगोपन संस्थे ला संलग्न असलेल्या इस्पितळात कपडे व बिछाने, व इतर प्रसाधने, जसे, तेल, साबण, व इतर वस्तू जसे झाडू, डास निवारक मशिन
स्वच्छ्ता व आरोग्य	पिण्याचे व इतर वापरासाठी पाणी, व्यवस्थित सांडपाणी व्यवस्था, कचरा व्यवस्थापन, कीटक नियंत्रण, प्रसाधन गृहे (कमीतकमी 7 मुलांसाठी एक) स्नानगृहे (कमीत कमी 10 मुलांसाठी एक), माश्या विरहित स्वयंपाकघर, बिछान्याचे निर्जंतुकीकरण इ. सुविधा
दैनिक परिपाठ	नियमित व शिस्तबध्दतेसाठी हे मुलांचे दैनिक परिपाठ आहेत जसे, इतर गोष्टींसह, व्यक्तीगत आरोग्य, शैक्षणिक वर्ग, शारिरीक व्यायाम, व्यावसायिक प्रशिक्षण, मनोरंजन व खेळ, सामूहिक कार्यक्रम व प्रार्थना

lxkiukp vkn'k ekud	e[; foLrkj o vrHkko
पोषण व आहाराचे प्रमाण (नियम 33)	संस्थात्मक संगोपनाच्या खाली असलेल्या बालकांना रोज मिळणा—या आहाराची गुणवत्ता व प्रमाण, आहार प्रमाण व कमीतकमी पोषण मूल्ये प्रमाण, सुट्टी व सणाच्या दिवशी विशेष आहार देणे, नवजात व आजारी शिशुसाठी आहार, भोजन देण्याच्या वेळा व पदार्थांची यादी
वैद्यकीय चिकित्सा (नियम 34)	वैद्यकिय सेवेची व्यवस्था, प्रत्येक बालकाचे वैद्यकीय अभिलेख ठेवणे, रेफरल व्यवस्था, लसीकरण, समुपदेशन, प्राथमिक उपचारासाठी स्टाफ ला प्रशिक्षण, प्रतिबंधात्मक आरोग्याची काळजी, कंप्लीट ब्लड काऊंट, युरीन रूटीन, एच.आय.व्ही.एच.आय.व्ही.,व्ही.डी.आर.एल., हेपाटिटिस बी, हेपाटिटिस सी, ॲहलर्जी, ड्रग चे व्यसन, व प्रत्येक बालकाचे मानसिक सामाजिक प्रोफाईल, इ. ची तपासणी प्रवेश करते वेळीच करणे.
मानसिक आरोग्य (नियम 35)	मानसिक आरोग्याचे अभिलेख ठेवणे, मानसिक आरोग्य चांगले राहील अशाप्रकारे संस्थेतील वातावरण राखणे, वैयक्तिक उपचार, प्रशिक्षित समुपदेशकाच्या सेवा, प्रशिक्षित व्यायसायिकाकडून मानसिक मूल्यमापन व निदान
शिक्षण (नियम 36)	बाल संगोपन संस्थेमध्ये व बाहेर, वय व क्षमतेनुसार बालकांचे शिक्षण, अनेक शैक्षणिक संधी, (जसे मुख्य प्रवाहातील शाळा, पूल शाळा, खुली शाळा, व अनौपचारिक शिक्षण) विशेष प्रशिक्षक व विशेष गरजा असलेल्या बालकां साठी तज्ज्ञ, व गरजे नुसार विशेष शिकवणी
व्यावसायिक प्रशिक्षण (नियम 37)	बालकांच्यावयोमान, कल, रूची, व क्षमतेनुसार व्यावसायिक प्रशिक्षण, वर्गातील प्रशिक्षण व बाहेरील संस्थेच्या मदतीने प्रशिक्षण. ह्यामध्ये व्यावसायिक उपचार, कौशल्य व रूची च्या आधारावर प्रशिक्षण ज्यामुळे नोकरी मिळणे सोपे जाईल.
मनोरंजनाची साधने	बैठे व मैदानी खेळ, योग, ध्यान, संगीत, दूरदर्शन, सहल व भ्रमण, सांस्कृतिक कार्यक्रम, बागकाम, पुस्तकालय, नृत्य, कलोपचार इ. व बालक स्नेही पुस्तकालय

fu.k; ?k.;kP;k çfØ;e/; ckydkpk lgHkkx

संस्थात्मक संगोपनाच्या, हक्क आधारित संगोपनामध्ये, बालकांचा निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सहभाग हा एक महत्वाचा भाग आहे. बालकांना त्यांच्या आयुष्यावर परिणाम करणा—या गोष्टीवर चर्चा करून निर्णय घ्यायला लावून, संस्थात्मक संगोपन करणारे, निर्णय प्रक्रिया समावेशक करतात. यु.एन.जी.ए.सी.सी., भारतीय बालकांचे धोरण 2013 व इतर आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय कायद्याच्या मुख्य हेर्तुनुसारच हे आहे. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये बालकांचा सहभाग ज्या प्रणाली व नियमानुसार निश्चित करण्यात आले आहे त्या खालील प्रमाणे आहेतः

- 0;oLFkkidh; lferhe/; ckydkpk lnL; Eg.ku lgHkkx% बाल न्याय अधिनियम, 2015 च्या नियम 39 (3) नुसार, बाल संगोपन संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीमध्ये, प्रत्येक बालकांच्या समितीमध्ये दोन बालकांचा, सदस्य म्हणून समावेश असला पाहिजे.
- ckydkph lpuk iVh% बाल संगोपन संस्थेच्या व्यवस्थापकीय समितीस बालकांच्या कल्याणासाठी तक्रार व तक्रारीचे निवारण व्यवस्था सुरू करणे गरजेचे आहे. बाल न्याय अधिनियम 2016 च्या नियम 39(5) अनुसार, बाल काळजी संस्थेच्या निवास स्थानाजवळ सूचना पेटी ठेवली पाहिजे, ज्यायोगे बालकांना ह्या सेवेचा सहज लाभ घेता येईल. व्यवस्थापकीय समितीचे प्रमुख व डी सी पी यु मधील त्यांचे प्रतिनिधी प्रत्येक आठवडयात आलेल्या सूचना बालकांच्या व्यवस्थापन समितीच्या प्रतिनिधीसमोर वाचून दाखवतील. नियमामध्ये असे नमूद केले आहे की, तातडीच्या सूचनांवर चर्चा करून निर्णय घेण्यासाठी व्यवस्थापकीय समितीने बालकांच्या व्यवस्थापन समितीच्या प्रतिनिधींची तातडीची बैठक बोलवावी. ह्या बैठकीस इतर सदस्यांबरोबर बालकांच्या व्यवस्थापन समितीच्या प्रतिनिधींचाही ह्यात सहभाग असला पाहिजे. सूचना पेटीतून आलेल्या सूचना व तातडीच्या बैठकीत घेण्यात आलेले निर्णय ह्यावर व्यवस्थापकीय समितीच्या मासिक बैठकीमध्ये चर्चा होईल व त्यावर पुनरावलोकन केले जाईल.

- ckydkph lpuk ogh% वरील नियमानुसार, प्रत्येक बाल संगोपन संस्था बालकांची सूचना वही ठेवील, ज्यामध्ये आलेल्या सूचना व त्यावर व्यवस्थापकीय समिती केलेली कारवाई ह्यांचा अभिलेख असेल. व्यवस्थापकीय समितीची बैठक झाल्यावर ह्या गोष्टींची माहिती बालकांच्या व्यवस्थापकीय समितीच्या प्रतिनिधीना दिली जाईल. बालकांच्या सूचना वहीचे पुनरावलोकन व्यवस्थापकीय समिती कमीत कमी महिन्यातून एकदा करेल.
- ckydkP;k lferh% बालकांच्या समिती ही यंत्रणा एवढ्याचसाठी आवश्यक आहे की, संस्थेच्या निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियामध्ये बालकांचा सहभाग राहील. बाल न्याय अधिनियम 2016 च्या नियम 40 नुसार, प्रत्येक बाल संगोपन संस्थेने, बालकांची प्रत्येक वयोगटाच्या म्हणजे 6–10 वर्षे, 11 ते 15 वर्षे, व 16 ते 18 वर्षे, अशा तीन समिती स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. विशेष म्हणजे, बालकांची समिती बालकांच्या पुढाकाराने स्थापन झाली पाहिजे. शिवाय, व्यवस्थापकीय समितीच्या माध्यमाने, व्यवस्थापनामध्ये सहभाग घेतला पाहिजे. खालील कार्यामध्ये भाग घेण्यासाठी ह्या समितीना सुचवले जातेः

  ✓ बाल संगोपन संस्थेची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करणे,

  ✓ काळजीच्या मानकांचे पुनरावलोकन करणे,

  ✓ दैनिक परिपाठ व आहार प्रमाण तयार करणे,

  ✓ शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण व मनोरंजनासाठी कार्यक्रम आखणे,

  ✓ आपसामध्ये संकटकाळातून बाहेर पडण्यासाठी योजना तयार करणे,

  ✓ सहका–याकडून व वरिष्ठाकडून होणा–या दुर्वर्तनाची माहिती देणे,

  ✓ वॉलपेपर, पेंटिंग, व वार्तापत्राच्या माध्यमातून रचनात्मक मत मांडणी.

  ही प्रणाली राबवणारे म्हणून बाल संगोपन संस्थेने काळजी घेतली पाहिजे, की बालकांच्या समितीची बैठक महिन्यातून कमीत कमी एकदा घेतली जाईल, त्यांचे अभिलेख व्यवस्थित ठेवले जातील व त्यांना आवश्यक ती मदत, जागा, स्टेशनरी व मार्गदर्शन दिले जाईल.

ckydkp lLFkkRed 0;oLFkkiu

cky lxkiu lLFke/; jkg.kk&;k ckydkp ox

dk;|k'kh l?k"k vlyy ckyd	dkGth o lj{k.kkph xjt vlyy ckyd
1. रक्षणात्मक ताबा	1. रात्रीचा रक्षणात्मक निवास
2. रात्रीचा रक्षणात्मक निवास	2. पुनर्वसनात्मक निवास
3. पुनवर्सनात्मक निवास	

वरील तीन प्रकारच्या निवासाचा अर्थ खालील प्रमाणे आहे.

j{k.kkRed rkck% ज्यांच्या बाबतीत चौकशी चालू आहे अशांचा निवास

jk=hpk j{k.kkRed fuokl% रात्रीच्या 8.00 नंतर ते दुस–या दिवशी च्या दुपार च्या 2.00 वाजेपर्यंत चा निवास. ह्यामुळे, बालकांचे पोलीसांच्या ताब्यात किंवा इनर अयोग्य जागी राहण्यापासून टाळले जाते.

iquoZlukRed fuokl% सी डब्लू सी, बाल न्याय मंडळ किंवा बाल न्यायालयाच्या शिफारशीनुसार, बालकाचे घर, विशेष घर, किंवा संरक्षित जागा येथील निवास इथे अभिप्रेत आहे. बालकास नमुना 14 मध्ये पुनर्वसन कार्ड दिले जाईल ज्यामध्ये निवासाचा कालावधी नमूद केलेला असेल.

ckydkl çkIr djrkuk vuqlj.k;ph i/nr ¼fu;e 69 Q½

प्राप्त करणा–या अधिका–याने खालील पध्दत अनुसरली पाहिजे

प्राप्त करताना व डिस्चार्ज करताना बालकांची पूर्ण व्यक्तिगत माहितीची नोंद करणे

बालकाची योग्य रितीने व मानाने तपासणी करायची आहे व त्याच्या मालकीच्या वस्तू (नियम 71 शोध घेताना व निरिक्षण करताना सापडलेल्या वस्तू) व नियम 72 (वस्तूंची विल्हेवाट) नुसार ठेवाव्यात.

जर भूक लागली असेल तर, बालकाला अन्न व पेय द्यावे.

बालक आजारी, जखमी असेल वा त्याची मानसिक स्थिती ठीक नसेल, व्याधी असेल वा व्यसन असेल तर त्यास आवश्यक वैद्यकीय उपचार करावेत.

जर बालक संसर्गजन्य रोगाने पिडीत असेल व त्यास विशेष, सावधानी व उपचाराची गरज असेल तर, बालकास, त्याच्यासाठी राखून ठेवलेल्या, वेगळ्या खोली, वार्ड वा इस्पितळामध्ये ठेवावे.

बालकाच्या तातडीच्या गरजांची नोंद करावी, जसे परिक्षेस वा मुलाखतीस उपस्थित राहणे, किंवा कौटुंबिक सदस्याशी संपर्क साधणे व ती ताबडतोब बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर यास सादर करावी, ज्याच्याकडे त्या बालकास सुपूर्द करायचे आहे. ही नोंद बालकाच्या फाईलमध्येही ठेवावी.

प्रत्येक बालक बाल काळजी संस्थेच्या, स्वागत वसतिगृहात वा स्वतंत्र खोली, पहिल्या 14 दिवसासाठी ठेवले जाते, ज्या कालावधीत, बालक संस्थेच्या आयुष्याशी जुळवून घेतात.

ckyd çkIr dY;kuarj vuqlj.k;ph i/nr ¼fu;e 69 th½

बालक प्राप्त केल्यानंतर, त्याच दिवशी व बालक रात्री आल्यास, दुस–या दिवशी खालील पध्दत अनुसरली पाहिजे–

बालकाचा फोटो घ्यावा. एक फोटो केस फाईल मध्ये ठेवावा व एक इंडेक्स कार्ड वर चिटकवावा, एक अल्बम मध्ये ठेवावा, व एक बाल कल्याण समिती किंवा बाल न्याय मंडळ व डी सी पी यु कडे पाठवावा.

बालकाला स्नान करू द्यावे. स्वच्छ्तेचे सामान, नवीन कपडे, बिछाना व इतर साहित्य व साधने बाल न्याय अधिनियम 2016 च्या नियम 30 नुसार बालकाला द्यावीत व ह्या वस्तूंची एक यादी केस फाईल मध्ये ठेवावी.

बालकास बाल संगोपन संस्थेची व त्याच्या कार्याची ओळख होऊ द्यावी (जसे शिस्त, दैनिक परिपाठ, हक्क व जबाबदा–या, व्यक्तिगत आरोग्य वगैरे)

बालकाची वैद्यकीय अधिका–याकडून तपासणी करून, बालकाचे आरोग्य, ज्यामध्ये जखमेचा वण, शरिरावरील खूण, ह्याची नोंद बालकाच्या वैद्यकीय अभिलेखामध्ये ठेवावी.

बाल संगोपन संस्था बालकासाठी बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर ची नेमणूक करते.

ckyd çkIr dY;kurj 14 fnolke/;s vu|ljk;ph i/nr ¼fu;e 69 ,p½

बालकासाठी नेमलेले बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर बालकाशी शक्य तितक्या वेळा बोलायचा प्रयत्न करतील.

आवश्यक असेल तर, दोन दिवसांमध्ये, पॅनेल डॉक्टर कडून, बालकाची तपासणी होईल. बालकाचे व्यक्तित्व जाणण्यासाठी, बालकाची शारिरीक, मानसिक स्थिती कशी आहे व आवश्यक असेल तर, व्यसनाचे प्रमाण किती आहे हे पाहण्याचा ह्यामागील हेतु आहे, ज्यायोगे बालकाचे पुनर्वसन करण्यासाठी आवश्यक माहिती गोळा करता येईल.

संबंधित बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, बालकाच्या कौटुंबिक सदस्य, मित्र, नातेवाईक, मालक, समाज, व इतराशी संपर्क साधतील. बालकाची फॉर्म 43 मध्ये केस हिस्टरी तयार करणे व बालकाच्या केस फाईल मध्ये ठेवणे हा हेतु आहे.

संबंधित बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, बालकाची मुलाखत वा चाचणी घेऊन त्याची शैक्षणिक पात्रता व काही व्यावसायिक प्रशिक्षण आहे का ह्याची चाचपणी करतील.

मानसोपचार तज्ज्ञ, मानसिक विकार तज्ज्ञ स्वयंसवी संस्थांशी व इस्पितळाशी, गरज वाटली तर, संपर्क साधला जाईल.

बाल संगोपन संस्थेतर्फे बालकासाठी बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, ची नेमणूक केली जाईल.

ifgy: 14 fnol i|.k >kY;kurj vu|ljk;ph i/nr ¼fu;e 69 vk;½

बालकास नियमित वसतिगृहात हलवले जाईल. वसतिगृहात, बालकास, वेगळे, कपाट, स्वतंत्र बिछाना व अभ्यासासाठी टेबल दिले जाईल. बालकाचे वय, व त्याने वा त्याच्या विरूध्द केलेला अपराध व त्याची शारिरीक व मानसिक स्थिती पाहून हे केले जाईल. ज्या बालकाश विशेष काळजीची गरज आहे त्यास वेगळ्या वसतिगृहात ठेवले जाईल.

बालकाची केस हिस्टरी, शिक्षण व व्यावसायिक कल पाहून वैयक्तिक संगोपनाची योजना आखली जाईल. पुनर्वसनासाठी आलेल्या बालकाना, संगोपनाच्या योजनेमध्ये, त्याच्या राहण्याच्या एकूण कालावधीसाठी योजना आखली जाईल, व त्यामध्ये बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ व बाल न्यायालय ह्यांचे निर्देश असतील. बाल न्याय नियम 2016 मध्ये नमुना 7 चा उपयोग बालकांची संगोपन योजना तयार करण्यासाठी केला जाईल.

वैयक्तिक काळजी योजनेचे पुनरावलोकन बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, करतील.

बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, बाल काळजी संस्थेमध्ये रहात असताना बालकास आलेल्या, जर काही असतील तर, अडचणींची माहिती तयार करतील.

बाल कल्याण अधिकारी वा केस वर्कर, बाल संगोपन संस्थेमध्ये बालकास संस्थेतील सोयींविषयी काही तक्रारी असतील तर, त्याची माहिती तयार करतील.

बाल काळजी संस्थेमधील निवासाच्या पहिल्या तीन महिन्यात, बाल संगोपन योजनेचे पुनरावलोकन, दर पंधरा दिवसानी केले जाईल त्यानंतर दर महिन्यास.

rhu efgu: i|.k >kY;kurj vu|ljk;ph i/nr ¼fu;e 69 t½

बाल संगोपन योजनेमध्ये निश्चित केलेली लक्ष्ये व उद्दिष्ट्ये पाहून बालकाच्या प्रगतीची नोंद घेतली जाईल.

बाल संगोपन संस्थेची व्यवस्थापन समिती, बालकाच्या तिमाही प्रगती अहवालाची पाहणी करतील.

व्यवस्थापन समितीने पुनरावलोकन केल्यानंतर, बालकाच्या वैयक्तिक संगोपन योजना, दैनिक परिपाठ व बालकाच्या पुनर्वसनासाठी घेतलेल्या भुमिकेत आवश्यक ते बदल केले जातील व केस फाईल मध्ये नोंद केली जाईल. बालकाची प्रगति पुनर्वसनाच्या फॉर्म 14 च्या कार्डावर नोंदवली जाईल.

cky lxkiu lLFke/ku ckydkl lkMrkuk vuljk;ph i/nr ¼fu;e 79½

बाल संगोपन संस्थेचे प्रमुख, ज्या बालकांना संस्थेमधून बाहेर सोडायचे आहे त्यांची यादी तयार करतील.

बालकाच्या आई वडिलास किंवा पालकास, बालकास सोडण्याची नेमकी तारीख कळवण्यात येईल. बालकाच्या आई वडिलास किंवा पालकास, बालकाचा ताबा घेण्यासाठी त्या तारखेस बोलावण्यात येईल. बालकाचा संस्थेपासून घरापर्यंत व आवश्यक असल्यास आई वडिलांचा किंवा पालकाचा येण्या जाण्याचा खर्च, संस्था देईल.

बालकाच्या सोडण्याच्या दिवशी रविवार किंवा सुट्टीचा दिवस असेल तर बालकास आदल्या दिवशी सोडले जाईल.

बालकाचे आई वडिल किंवा पालक बालकाचा ताबा घेण्यासाठी न आल्यास, बालकासोबत एका व्यक्तीस (मुलीच्या बाबतीत एका महिलेस) बालकाचा ताबा देण्यास पाठवले जाईल.

बालकास सोडताना नियमानुसार खालील आर्थिक व इतर फायदे दिले जातील:

- बालकास कपडे व स्वच्छतेचे सामान त्याच्याबरोबर दिले जाईल.
- जर बालकाचे वय 18 वर्षे झाले असेल तर, व पात्र असेल तर, त्यास नंतरच्या कार्यक्रमामध्ये समाविष्ट केले जाईल. ह्यासाठी बालकाच्या संमतीची, व समिती, मंडळ, व बाल न्यायालयाच्या मंजूरीची गरज असते.
- काही मुलांच्या बाबतीत, संस्था प्रमुख निर्वाह भत्ता/रेल्वे ध्सडक यात्रेचे भाडे देतील.
- एखादी मुलगी बेघर असेल, व आपला निवासाचा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर ही, ती संस्थेमध्ये राहण्याचा आग्रध धरीत असेल तर, पर्यायी व्यवस्था होईपर्यंत, अल्पकाळासाठी बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ वा बाल न्यायायलाच्या मंजूरीने तिला संस्थेमध्ये राहण्यास परवानगी देता येईल.

ckydkph orl.kd

बालकाचे संगोपन करताना, बालकाचे वर्तन कसे आहे ही महत्वाची गोष्ट आहे. बाल न्याय नियम 2016 (नियम 69 एम) नुसार, बाल संगोपन संस्थेने, बालकास चांगल्या वर्तनाचे नियम पाळण्यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण दिले पाहिजे. बालकाच्या प्रत्येक अवांछित वर्तणूकीची बाल समिती नोंद करेल व अशा वर्तनासाठी बालकाकडून स्पष्टीकरण मागेल. संस्थेच्या प्रमुखास बाल समिती आवश्यक त्या शिफारशी करेल. अशा प्रत्येक घटना वा त्यावर केलेली कारवाई ह्याची माहिती बाल काळजी संस्था बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ वा बाल न्यायालयास 24 तासाच्या आत कळवतील. ह्या अहवालाची एक प्रत, बाल काळजी संस्था, व्यवस्थापन समितीसमोर ठेवील, जे दीर्घ कालीन प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करतील. अशा प्रकरण ामध्ये बालकाची सुरक्षा व मान ह्यास महत्व दिले जाईल. प्रमुख, अस्विकार्य वर्तनाच्या बालकांच्या बाबतीत, समुपदेशक, बाल कल्याण अधिकारी, केस वर्कर वा बिगर सरकारी संस्था ह्यांची मदत घेतील.

अस्विकार्य वर्तनाच्या बाबतीत नियम 69 एन नुसार, खालील कारवाई ची शिफारस केली गेली आहे:

- ✓ औपचारिक ताकीद
- ✓ साफ सफाई चे काम देणे
- ✓ लिहिण्यास सक्ती करणे उदारू बालक पुन्हा तसे वागणार नाही असे त्याच्याकडून अनेक वेळा लिहून घेणे.
- ✓ दूरदर्शन पाहणे, खेळ, मनोरंजन वा बाहेरील अन्य करमणूकीचे कार्यक्रम इ. सुविधा काढून घेणे.

परंतु, नियमानुसार, कोणतीही मोठी शिक्षा करण्यास वा कोणताही मानसिक त्रास देण्यास परवानगी नाही, ज्यामुळे मुलाची मानहानी होईल. विशेषतरू बाल न्याय नियम 2016 मध्ये चांगल्या वर्तनाचे विस्ताराने वर्णन केले आहे व ज्या मुलांचे वर्तन खूपच चांगले आहे त्यांना बक्षिस देण्यासही ती तरतूद प्रोत्साहन देते.

खूपच चांगले वर्तनः बाल न्याय नियम 2016 नुसार, ह्यामध्ये, इतर गोष्टीसह खालील गोष्टींचा अंतर्भाव असतोः

- शिस्त व दैनिक परिपाठाचे काटेकोर पालन करणे
- इतर मुलांना हिंसा व अवांछित वर्तनापासून परावृत्त करणे
- भितीच्या स्थितीतून इतर मुलांना बाहेर येण्यास मदत करणे
- कोणत्याही प्रतिबंधित वस्तू आढळल्यास मुख्य व्यक्तीस कळवणे
- अभ्यासात व प्रशिक्षणामध्ये खूपच चांगली प्रगती दाखवणे
- सकारात्मक व जुळवून घेण्याची वृत्ती

e|yk'kh n|"de| fd|ok R;kp| 'kk"k.k

अशा घटनांचा लगेच छडा लावून, व मुलांना चांगल्या प्रकारे वागवून, कर्मचा—यांच्या मनात बालकांचे हक्क व मान ह्यांची जाणीव निर्माण करून बालकांना दुष्कर्म, दुर्लक्ष व गैरवर्तन यापासून वाचवण्यासाठी बाल संगोपन संस्थेने काळजी घेतली पाहिजे. बाल न्याय नियम 2016 अधिनियम 76 मध्ये ह्याबाबत अनेक सूचना आहेत, ज्यांची अंमलबजावणी केली पाहिजे, जर बालकाचे, खाली दर्शवल्याप्रमाणे दुर्लक्ष करण्यासह शारिरीक, लैंगिक वा मानसिक रित्या शोषण केले असेलः

कर्मचा—याने घटनेची माहिती प्रमुखास तात्काळ दिली

↓

प्रमुखाने ती माहिती बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समितीस तात्काळ कळवली ज्यांनी प्रकरणात अन्वेषण करण्याचे आदेश दिले.

↓

बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती स्थानिक पोलीस वा विशेष बाल पोलिसास अपराध नोंदण्यास, अपराधाची दखल घेण्यास व अन्वेषण करण्यास निर्देश देतील.

↓

बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती चौकशी पूर्ण करतील व बालकास कायदेशीर मदत व समुपदेशन देतील.

↓

बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती बालकाचे स्थानांतरण दुस—या बाल संगोपन संस्थेत किंवा सुरक्षित ठिकाणी किंवा सुरक्षित व्यक्तीच्या हाती सोपवतील.

↓

प्रमुख, व्यवस्थापन समितीच्या अध्यक्षास देखील कळवतील व घटनेचा अहवाल केलेल्या कारवाईसह व्यवस्थापन समितीसमोर पुढच्या बैठकीत मांडतील.

→

कोणताही दुसरा अपराध घडल्यास, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती त्याची दखल घेईल व स्थानिक पोलीस वा विशेष बाल पोलीस दलामार्फत त्याची चौकशी करतील.

→

घटनेची चौकशी करताना बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती बालकांच्या समिती, स्वयंसेवा संस्था व बाल हक्क तज्ज्ञ, मानसिक आरोग्य तज्ज्ञ, वा आपत्ती निवारण केंद्राशी सल्ला मसलत करतील.

cky lxksiu laLFkkP;k lxksiukph brj ?kVd

बाल संगोपन संस्थांना, वर नमूद केलेल्या कार्यक्रमाशिवाय, अनेक नियम पाळावे लागतात व अनेक महत्त्वाचे कार्यक्रम करावे लागतात– ह्या सर्व कार्यांमध्ये, बालकाचे हितास सर्वात महत्वाचे स्थान आहे, ज्यामध्ये "बालकांचे मूळ हक्क व गरजा, ओळख, सामाजिक कल्याण, शारिरीक, भावनिक व बौध्दिक वाढ" ह्यांचा समावेश होतो–

बाल न्याय नियम 2016 व बाल न्याय अधिनियम, 2015 नुसार, खालील कोष्टकामध्ये बाल संगोपन संस्थाची इतर कार्ये दिलेली आहेत:

cky lxksiukph ?kVd	Lo:i o foLrkj
केस फाईल ठेवणे (नियम 73)	प्रत्येक बालकाची सविस्तर माहिती असलेली केस फाईल ठेवली जाते व ती गोपनीय असते. ह्या फाईल मध्ये, इतर गोष्टींसह, ज्या व्यक्ती वा एजंसी ने बालक बाल कल्याण समितीसमोर किंवा बाल न्याय मंडल किंवा बाल न्यायालय ह्यांचे समोर आणलेले असते, त्यांचा अहवाल, पोलीसांचा अहवाल, प्रथम माहिती अहवालाची प्रत किंवा दैनिक डायरी नोंद, ओळख दाखवणारा फोटो, (असेल तर), केस वर्कर किंवा बाल कल्याण अधिकारी ह्यांचे ऑर्डर ऑफ असायनमेंट, केस हिस्टरी फॉर्म, बालकांच्या एखाद्या तातडीच्या गरजेचा अहवाल, बालकाचे मानसिक सामाजिक टिपण, बालकाच्या व्यक्तिगत साहित्याचे रजिस्टर, पुनर्वसन कार्ड, तिमाही प्रगती अहवाल, बालकाने दिलेला अभिप्राय, व वार्षिक फोटो इ. गोष्टी असतात.
रजिस्टर ठेवणे (नियम 77)	नियमामध्ये 25 रजिस्टर्सची यादी दिलेली आहे जी बाल संगोपन संस्थेस ठेवायची असतात. या यादीतील प्रत्येक रजिस्टर कोणी ठेवले आहे व कोणाकडे त्याचा ताबा आहे त्यांची पदनामे दिलेली असतात. भोजन रजिस्टर/पोषण आहार रजिस्टर व अभ्यागत रजिस्टर हे दोन रजिस्टर्स, वगळता, इतर सर्व रजिस्टर्स प्रमुखांच्या ताब्यात असतात. त्या रजिस्टर मध्ये नमूद केलेल्या विशिष्ट कार्यासाठी ज्यांच्या ताब्यात ते रजिस्टर असते, ते जबाबदार असतात. उदा. रोकड रजिस्टर लेखापालांच्या ताब्यात असते, समुपदेशन रजिस्टर समुपदेशकाच्या ताब्यात असते.
खुलेपणा व पारदर्शकता (नियम 78)	बाल न्याय मंडल, बाल कल्याण समिती, संस्था प्रमुख ह्यांच्या परवानगी ने संस्था अभ्यागतासाठी खुली असते. अभ्यागतांमध्ये, इतर व्यक्तींसह, स्वयंसेवी संघटना, सामाजिक कार्यकर्ते, संशोधक व अभ्यासक ह्यांचा समावेश असतो. प्रमुख व्यक्तीने, स्थानिक समाज, वा औद्योगिक संस्थेस प्रोत्साहन दिले पाहिजे, जे संस्थेच्या स्थिती मध्ये सुधारणा करण्याकरिता, प्रयत्न करू शकतात. प्रमुख, बालकांचा योग्य तो मान राखण्यासही अभ्यागतास सांगतात.
प्रतिबंधित वस्तू (नियम 70)	कोणासही खालील वस्तू संस्थेत आणण्यास परवानगी नाही: • नशेचे पदार्थ, मनोदोषी वस्तू, मद्य, भांग, गांजा, अफू, स्मॅक वगैरे • सर्व प्रकारची स्फोटके, विषारी पदार्थ, ॲथसिड व रासायनिक पदार्थ • सर्व प्रकारची शस्त्रे, दारूगोळा, चाकू व कापण्याची साधने • सर्व प्रकारचे अश्लील साहित्य • दोरा, दोर, साखळी, सर्व प्रकारच्या वस्तू ज्या दोर दोरी मध्ये रूपांतरित करता येतील. • लाकूड, बांबू, काठी, सोटा, शिडी, विटा, दगड व सर्व प्रकारची माती • खेळातीलपत्ते व जुगाराचे साहित्य • तंबाखू, पान मसाला किंवा तसेच पदार्थ • जे वैद्यकीय अधिका–याने लिहून दिले नाही असे कोणतेही औषध • राज्य सरकारने प्रतिबंधित केलेल्या कोणत्याही वस्तू सर्व प्रकारचे सोने, धातू, नाणे, दागिने, चलनी नोटा, तारण व महागडी वस्तू, जसे, मोबाईल फोन, डिजिटल कॅमेरा, आय पॅड वगैरे, वस्तू बाल संगोपन संस्थेच्या ताब्यात द्यायची असतात.

cky lxkiukp ?kVd	Lo:i o foLrkj
व्यवस्थापकीय समिती ची रचना व कार्ये (नियम 39)	प्रत्येक बाल संगोपन संस्थेच्या व्यवस्थापकीय समितीमध्ये जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी– अध्यक्ष, प्रमुख दृ सदस्य सचिव, व खालील व्यक्ती सदस्य असतील, प्रोबेशन ऑफिसर ⁄ बाल कल्याण अधिकारी ⁄ केस वर्कर ⁄ वैद्यकीय अधिकारी, मानसोपचार तज्ज्ञध्समुपदेशक, वर्कशॉप पर्यवेक्षक ⁄ व्यवसाय प्रशिक्षणातील प्रशिक्षक, शिक्षक, समाज सेवक, बाल न्याय मंडळध्बाल कल्याण समिती चे सदस्य, व प्रत्येक बाल समितीतील दोन प्रतिनिधी. बालकांच्या संगोपनाच्या काळजीच्या संदर्भात सर्व बाबींचा विचार व पुनरावलोकन करण्यासाठी व्यवस्थापकीय समिती महिन्यातून कमीत कमी एकदा बैठक घेईल, जसे, शिक्षण, मानसिक आरोग्यासह आरोग्य, अन्न, मनोरंजन, कायदेशीर सल्ला, व्यावसायिक प्रशिक्षण, संस्था सोडणे, पुनर्निमाण, पुनर्वसन, दैनिक परिपाठ, समाजाचा सहभाग, इ.
बालकांना भेटणे व त्यांचाशी संवाद साधणे (नियम 75)	बालकाच्या आई वडिलांना किंवा नातेवाईकास आठवड्यातून एकदा बालकास भेटण्यास परवानगी द्यावी. नवीन प्रवेश दिलेल्या बालकास, भेटण्यास त्यांच्या आई वडिलांना, नातेवाईकास आठवड्याच्या कोणत्याही दिवशी परवानगी द्यावी. ज्या बालकाचे आई वडिल, पालक, नातेवाईक ज्यांच्याविरूध्द बालकाशी गैरवर्तन, हिंसा, केल्याचे किंवा एखादी प्रतिबंधित वस्तू बाळगल्याचे आढळून आले आहे अशाना बालकास भेटण्याची परवानगी देऊ नये. परंतु अशी भेट, बाल न्याय मंडळध्बाल कल्याण समितीध्बाल न्यायालय ह्यांच्या परवानगीने किंवा बाल समुपदेशकाच्या निर्देशानुसार घेता येईल. बालकास आपल्या आईवडिलासध्पालकास आठवड्यातून दोन पत्रे लिहिता येतात. नियमानुसार, प्रमुखास, कोणत्याही बालकाने लिहिलेले किंवा बालकास मिळालेले कोणतेही पत्र उघडून वाचण्याचा व ते बालकास न देण्याचा अधि ाकार आहे. असे करण्यामागचे कारण बालकाच्या केस फाईल मध्ये लिहिले पाहिजे. ह्या विषयावरील अहवाल व्यवस्थापकीय समिती समोर ठेवला जातो व त्याची एक प्रत बाल न्याय मंडळध्बाल कल्याण समितीध्बाल न्यायालय ह्यांच्याकडे पाठवली जाते. बालकांना, बाल कल्याण अधिकारी, केस वर्कर किंवा प्रोबेशन ऑफिसर ह्यांच्या उपस्थितीत आपल्या आई वडिलानाध्पालकांना आठवड्यातून एकदा टेलिफोनवर बोलता येते. बालकांना अभ्यागतास भेटणे, अभ्यागताची ओळख पटवणे, चुकीच्या वस्तु आहेत का हे पाहण्यासाठी तपासणी करणे ह्या साठी असलेल्या पध्दती नियमात नमूद केलेल्या आहेत.
एखाद्या बालकाचा मृत्यु (नियम 75)	मृत्यु किंवा आत्महत्येच्या बाबतीत, बाल संगोपन संस्थेने अशा प्रकरणी चौकशी व शवचिकित्सा लवकरात लवकर करून घेतली पाहिजे. बाल कल्याण अधिकारी, केस वर्कर किंवा प्रोबेशन ऑफिसर ताबडतोब प्रमुखास व वैद्यकीय अधिका–यास कळवेल. प्रमुख जवळच्या पोलीस स्टेशन, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, बालकांचे आई वडील, पालक, नातेवाईक ह्यांना कळवतील. जर मृत्यु नैसर्गिक किंवा आजारपणे आला असेल तर, प्रमुख मृत्यु प्रमाण ापत्र मिळवतील ज्यामध्ये मृत्यु चे कारण दिलेले असेल, व मृत्यु ची लेखी माहिती, जवळच्या पोलीस स्टेशन, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, बालकांचे आई वडील, पालक, नातेवाईक ह्यांना कळवतील. जर एखादे बालक बाल संगोपन संस्थेमध्ये दाखल झाल्यापासून 24 तासाच्या आत मृत्यु पावते, तर प्रमुख त्याची माहिती, पोलीस, जिल्हा वैद्यकीय अधिकारी, जवळचे सरकारी इस्पितळ, बालकांचे आई वडील, पालक, नातेवाईक ह्यांना कळवतील. चौकशी झाल्यानंतर, बालकाचे शव त्याचे आई वडील, पालक, नातेवाईक ह्यांना सुपूर्त केले जाईल. कोणीही नातेवाईक नसल्यास, बालकाच्या शवावर, बालकाच्या माहिती असलेल्या धर्मानुसार, अंत्यविधी बाल संगोपन संस्था करेल.

cky laxkiukp ?kVd	Lo:i o foLrkj
एखाद्या रोगाने पिडीत असलेले बालक व संबंधित बाबी	एखादे बालक ज्यास दीर्घ काळासाठी वैद्यकीय उपचाराची गरज आहे (जसे मानसिक आजार, मद्यध्ड्रगचे व्यसन) तर बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, बाल न्यायालय त्यास, काही काळासाठी, योग्य त्या इस्पितळात उपचारासाठी पाठवतील. आदेश वैद्यकीय अधिकारी, प्रमुख, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, बाल न्यायालय ह्यांच्या शिफारशीनुसार दिला जातो. ह्यातून पूर्ण बरे झाल्यावर, व आणखी उपचाराची गरज नसेल तर, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, बाल न्यायालय त्यास, पुन्हा बाल संगोपन संस्थेकडे पाठवतील. जर अधिक संगोपनाची गरज नसेल तर संस्थेनून परत पाठवतील.
एखाद्या बालकास अनुपस्थितीची रजा (नियम 98, बाल न्याय अधिनियम, 2015)	विशेष प्रसंगी बालकास, अनुपस्थितीची रजा दिली जाते किंवा देखरेखीशिवाय संगोपन खाली सोडले जाते जसे, परिक्षा, विवाह, मृत्यु, गंभीर आजार किंवा इतर आपत्ती. अनुपस्थितीची रजा सामान्यतः 7 दिवसांची दिली जाते. ह्यासाठी परवानगी बाल न्याय मंडळ, बाल न्यायालय ह्यांच्या शिफारशीने दिली जाते.
राज्य सरकारकडून निरिक्षण (नियम 41 व 54, बाल न्याय अधिनियम, 2015, नियम 42 मूल्यमापन	राज्य व जिल्ह्यासाठी राज्य सरकारकडून बाल संगोपन संस्थेचे निरिक्षण करण्यासाठी समितीचे गठन केले जाते, जी बाल न्याय अधिनियम, 2015 नुसार नोदली आहे. निरिक्षण 3 महिन्यातून एकदा केले जाते, व अहवाल आठवड्याच्या आत डी सी पी यु व राज्य सरकार कडे पाठवला जातो, व कृती एक महिन्याच्या आत केली जाते. बाल काळजी संस्थेचे मूल्यमापन केंद्र वा राज्य सरकारद्वारे तीन वर्षातून एकदा केले जाते. संस्थेचे कार्य सुधारने व बलकर व्हावे हा हेतु आहे.
बाल संगोपन संस्थेसाठी कर्मचारी	बालकांच्या वर्गवारीनुसार कर्मचारी निवडीसाठी आधाराबाबत नियमामध्ये बरीच माहिती दिलेली आहे, जसे बाल संगोपन संस्थेची क्षमता, कामाचे स्वरूप, कामाचे तास इ. नियमित कर्मचा–यामध्ये प्रमुख, प्रोबेशन ऑफिसर, बाल कल्याण अधिकारीध् केस वर्कर/समुपदेशक/मानसोपचार तज्ज्ञ/मानसिक आरोग्य तज्ज्ञ/आया/हाऊस पिता/माता सम वैद्यकीय अधिकारी /परिचारिका/शुश्रुषा कर्मचारी व भांडार व्यवस्थापक कम रोखपाल/शिक्षक/वैद्यकीय अधिकारी/कला व कौशल्य शिक्षक/शारिरिक शिक्षक, योग शिक्षक, मनोविकारतज्ज्ञ इ., 100 बालके असलेल्या बाल संगोपन संस्थेमध्ये कामावर घेतले जाऊ शकतात. पालन करायच्या इतर अटीमध्ये खालील अटींचा समावेश आहेः • ज्या संगोपन संस्थेमध्ये मुली असतील तेथे प्रमुख व अन्य कर्मचारी फक्त महिला, असतील. • बाल संगोपन संस्थेशी संबंधित व्यक्ती सिध्ददोषी असू नयेत, किंवा अनैतिक गुन्हा, बालकांशी गैरवर्तन, बाल मजूरी, नैतिक विकृती, असणारे असू नयेत, तसेच नोकरीच्या कालावधीत कोणत्याही राजकीय पक्षाशी संबंध असू नयेत. • पोलीस पडताळणीशिवाय कोणाही व्यक्तीची नेमणूक बाल संगोपन संस्थेमध्ये करू नये व त्यांनी काम करू नये. • नवजात शिशुसाठी बाल संगोपन संस्थेमध्ये आया व सम वैद्यकीय कर्मचा–यांची गरजेनुसार नेमणूक केली पाहिजे.

iquoZlu iquxBu

बाल संगोपन सेवा, बालकांच्या हक्काने व सर्वांग उन्नातिने प्रेरित असल्यामुळे, या संस्थांमध्ये असलेल्या बालकांच्या पुनर्वसनास व पुनर्गठनास अतिशय प्रधान्य आहे. जोपर्यंत, कायद्याशी संघर्ष असलेल्या व काळजीची गरज असलेल्या बालकांचे पुनर्वसन होत नाही, व समाजाशी पुनर्गठन होत नाही, तोपर्यंत संगोपन संस्थेमधून बाहेर पडलेल्या आयुष्यात त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते, जसे, स्वतः चा मान, मानसिक आरोग्य, बेकारी, कमी आय, अंतर्गत कौशल्याचा अभाव वगैरे.

बाल न्याय अधिनियम, 2015, वरील समस्यासाठी, बालकांच्या पुनर्वसन व पुनर्गठन साधण्यासाठी, बाल संगोपन संस्थेने करायचे उपाय सुचवले आहेत. ते उपाय खालील प्रमाणे आहेतः

cky U;k; vf/kfu;e] 2015] [kyh uknfoyY;k lLFkke/;s vfHkir vlyY;k iquoZlu o iquxBu lok%

i. मूलभूत गरजा जसे, अन्न, वस्त्र निवारा व विहित दर्जाचे वैद्यकीय उपचार

ii. व्हील चेअर, प्रोस्थेटिक उपकरणे, श्रवणयंत्रे, ब्रेल साहित्य, किंवा इतर गरजू साहित्य व साधने जी विशेष गरजा असलेल्या बालकांसाठी आवश्यक आहेत.

iii. योग्य शिक्षण, पुरवणी शिक्षणासह, विशेष गरजा असलेल्या बालकांसाठी विशेष व योग्य शिक्षण, (तरतूद करण्यात येते की, 6 ते 14 वर्षामधील मुलांसाठी, मुक्त व अनावार्य शिक्षणासाठी बालकांचे हक्क अधिनियम 2009, च्या तरतुदी लागू असतील.)

iv. कौशल्य विकास

v. व्यावसायिक उपचार व आयुष्यासाठी कौशल्य शिक्षण

vi. मानसिक संतुलन राखण्यासाठी बालकास योग्य वेळी आवश्यक असलेले समुपदेशन

vii. मनोरंजनासाठी खेल व सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन

viii. गरज असेल तिथे कायदेशीर मदत

ix. शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, व्यसनमुक्ती, आवश्यक असले तिथे आजारापासून मुक्तीसाठी पाठवणे,

x. वैयक्तिक संगोपन योजना तयार करणे व अंमलबजावणी व अवलोकनाचे व्यवस्थापन करणे

xi. जन्म नोंदणी

xii. आवश्यक असेल तिथे, ओळखपत्र मिळण्यासाठी सहाय्य

xiii. बालकाचे हित साधण्यासाठी राज्य सरकारकडून, नोंदणीकृत, सक्षम वयक्ति किंवा संस्था, संस्थेसाठी, अथवा रेफरल च्या माध्यमातून आवश्यक ती सेवा रास्तपणे देणे

Reference: Section 53(1), JJ Act, 2015

fu"d"kZ% बाल काळजी संगोपनाच्या केंद्रस्थानी, बालकाची काळजी, संरक्षण, व समाजिक पुनर्वसन व पुनर्गठन, असते. कृतीचा भर बालकांचे हक्क, व कोणताही भेदभाव न करता व समावेशक रितीने बालकांचा सर्वांगिण विकास करणे हा असतो.

cky dkGth 0;olkf;dklkBh Þb"V or|uß o Þvokf PNr or|uß

आयुष्यातील अनेक खडतर प्रसंगांचे बळी ठरलेल्या बालकांची, बाल संगोपन संस्थेमध्ये काळजी घेणे, हे एक आव्हानात्मक काम आहे. हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, ही बालके नाजूक अवस्थेत व असहाय्य आहेत, ज्यामुळे त्यांच्याजवळ असलेल्या व्यक्ती त्यांच्या स्थितीचा गैरफायदा घेऊ शकतात. बाल संगोपन संस्थेतील बालकांचे निरिक्षण केल्यावर मिळालेल्या अहवालावरून दिसून येते की, काळजीवाहक लोकांकडून त्यांचा शारिरीक, मानसिक, व भावनिक रित्या गैरफायदा घेण्यात आला आहे. त्यामुळे बाल काळजी व्यावसायिकांनी, खाली दिल्याप्रमाणे कांही "हे करा" व "हे करू नका" पाळल्या पाहिजेत, जे, कायदा, बालकांची दर्जेदार काळजी, रास्तपणा, व सर्वात महत्वाचे म्हणजे बालकांचे हक्क ह्या दृष्टीने महत्वाचे आहेतः

b"V or|u

- बाल न्याय अधिनियम, 2015, प्रकरण 2, मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, बालकांचे संगोपन व संरक्षण ह्या मूलभूत तत्वाचे पालन करा (खालील परिशिष्ट पहा).
- आपली प्रत्येक कृती हक्काधारित असू द्या.
- बाल संगोपन संस्थेच्या विहित आदर्शानुसार काळजी घ्या.
- बालकाशी वागताना बाल स्नेही व संवेदनात्मक वातावरणात सर्व कृती निश्चितपणे करा
- बाल संगोपनाच्या क्षेत्रातील नवीन कायदे, नियम व दिशानिर्देशासह सर्व नवीन गोष्टींची माहिती करून घ्या.
- आपल्या कामाकडे लक्ष केंद्रित करा व स्वतरू चांगले शारिरीक, मानसिक व भावनिक आरोग्य राखा.

vokfPNr or|u

- बालकाची कोणत्याही शारिरीक, मानसिक वा भावनिक रित्या छळणूक करू नका.
- बालकांचे हक्क व संरक्षण ह्यास मारक ठरतील अशा प्रकारचे कोणतेही कृत्य करू नका.
- कितीही अप्रिय असेल तरी सत्य लपवू नका.
- बालकांच्या संगोपन संस्थेच्या कामाला आव्हान दिले जाईल अशाप्रकारचे कोणतेही कृत्य करू नका.
- बालकाच्या सर्जनशीलतेला दाबून ठेवू नका व संस्थेच्या कोणत्याही नवीन कार्यक्रमास विरोध करू नका.
- आपल्या भावनेमुळे समंजसपणा व युक्तिवादाला स्थान मिळणार नाही असे वागू नका.

fu"d"k% बाल संगोपनातील व्यावसायिकांनी बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण व त्यांचा प्रचार करणे व त्यासाठी आवश्यक कायदे व आदर्श संगोपन यांचे पालन करणे यांमधून इष्ट व अवांछित वर्तन अभिप्रेत आहे.

Hkkjr o txkrhy brj ns'kke/;s çpfyr cky lxkiukP;k dkgh i/nrh

भारतांतील व जगांतील काही देशांमध्ये राविलो जाणारे संस्थात्मक बालसंगोपनाचे काही उपक्रम खाली दिले आहेत त्यांमध्ये तीन वैशिष्ठे आढळतात 1ः पुनर्वसन प सामाजिक पुनर्गठन, 2ः कौडबिक संगोपन आणि संस्थात्मक संगोपनातील सकारात्मक घटक यांचा मिलाप, 3ः विशिष्ठ दष्टिकोनांतून सेवा देण्याच्या पद्धती

, l vks , l ckyxke & cky lxkiukp , d fof'k"B mnkgj.k

एस ओ एस बालग्राम ही संस्था सन 1964 पासून भारतामध्ये संस्थात्मक बालकांच्या संगोपनाचे काम करीत आहे. एस ओ एस मध्ये अगदी घरच्या सारखे वातावरण असते, जे खाली नमूद केलेल्या चार गोष्टींवर आधारलेले असतेः

vkbZ% प्रत्येक बालकास एक आई असते.

HkkÅ o cgh.k% प्रत्येक बालकास एक कुटुंब असते व प्रत्येक बालक जबाबदारी व सहभागाच्या वातावरणात वाढते.

?kj% जिथे बालकास सुरक्षित वाटते व आपलेपणा वाटतो.

xko% बालकाच्या आसपासचा परिसर ज्यामुळे, बालकास आपली पार्श्वभूमि मिळते.

मॉडेलनुसार, प्रत्येक एस ओ एस बालग्राम मध्ये अशी काही घरे असतात, जी बालके आपले घर म्हणू शकतात. प्रत्येक एस ओ एस कुटुंबामध्ये, 10 मुले व मुली 14 वर्षे वयापर्यंत पूर्ण लक्ष, व एक एस ओ एस आई असते जी सर्व बालकांमा संगोपन, संरक्षण व भावनिक आधार देण्यासाठी जबाबदार असते. कोणत्याही घरात असते, त्या प्रमाणे ती आई ते घर स्वतंत्रपणे चालवते. 14 वर्षे वयाचे झाल्यावर मुलांना तरूणांच्या घरात पाठवले जाते. प्रत्येल एस ओ एस बालग्राम एका गावासारखे वातावरण तयार करते, ज्यामध्ये मुलांना आपल्या वयाच्या मुलांमध्ये व कुटुंबामध्ये आपले अनुभव सांगण्यासाठी मिसळता येते. ते गाव बालकाच्या शिक्षण, आरोग्य व मानसिक विकास, विवाह व्यवसाय व इतर विकासाच्या गरजा पु—या करते, जोपर्यंत त्या गावात ते बालक पूर्णपणे स्थिर होत नाही.

ikG.kk% DCCW pk vfHkuo miØe

पाळणा (इंग्रजी मध्ये क्रेडल) ही एक जुनी व नवी कल्पना आहे जिथे मुलांचा एका विशिष्ठ पद्धतोने स्विकार केला जातो. पाळणा या संस्थेच्या कुंपणाबाहेरील प्रवेशद्वाराजळ एक पाळणा एक पाळणा ठेवला जातो, जिथे आई वडील आपली ओळख उघड न करता मुलास सोडून जाऊ शकतात. बाल संगोपन संस्थेमध्ये अधिकतर बालके ह्या मार्गानेच दाखल होतात, तर पोलीस व इस्पितळ ह्यांच्याकडून ही काही बालके सुपूर्त केली जातात. बाल कल्याणासाठी दिल्ली कौंसिल कुटुंब संकल्पनेस महत्व देते, ती प्रथम बालके त्यांच्या मूळ मात्या पित्याकडे सोपवण्याचा प्रयत्न करते. जर असे करता नाही आले, तर ती बालके दत्तक देण्यासाठी ठेवली जातात. पाळणा मध्ये आरोग्याची काळजी, अनौपचारिक शिक्षण, मनोरंजन, पोषण, व इतर आवश्यक सेवा प्रदान केल्या जातात.

mn;u lxkiu ,d vxx.; miØe

सामूहिक संगोपन ही एक नाविन्यपूर्ण पध्दत आहे ज्यामध्ये कुटुंबाचे वातावरण असते, व समाजाला जोडण्यासाठी एक बळकट दुवा असते ज्यामुळे संस्थात्मक संगोपनाचा ताण नाहीस होतो.

ह्या उपक्रमाचा पाया म्हणजे लाईफ. (कुटुंबाच्या वातावरणात राहणे) लाईफ उदयन घरात किंवा सन शाईन होम्स मध्ये अनाथ व सोडून दिलेल्या शिशुंना व सहा वर्षावरील बालकांना दीर्घकालीन कौटुंबिक काळजी मिळते. प्रत्येक उदयन घर, मध्यम वर्गीय समाजाच्या वातावरणात वसवलेले असते, ज्यामध्ये जास्तीत जास्त एकाच लिंगाची 12 बालके ठेवली जातात, ज्यामुळे एका घरासारखे वातावरण निर्माण होते, ज्याची देखरेख मेंटॉर, आई वडील किंवा सामाजिक बांधिलकी असलेला कर्मचारी वर्ग किंवा स्वयंसेवक करतात. थोडक्यात ते एक पालक कुटुंब असते, जे लक्ष्यीकृत बालकांचे संगोपन करते. ह्या पध्दतीमुळे आई वडिलांचे बंध, समाजाशी संवाद, घरातील चांगला संवाद, जबाबदार प्राथमिक सामाजिकता व बालकांची भावनिक संपन्नता, इ. निर्माण होतात.

mn;u cky lxkiu ?kjkP;k miØekph e,Myph dkgh oSf'k"Vî

- छोट्या आकाराची घरे, जी कुटुंबासारखी वाटतात.
- बालकांचे वैयक्तिक संगोपन
- बालकांच्या हितांचे संरक्षण व संवर्धन
- मेंटोर आई वडील हे जीवनभर स्वयंसेवक असतात.
- व्यावसायिक काळजी वाहकांच्या मार्गदर्शनाखाली काळजी
- बाल संगोपनाच्या आदर्शांचे सक्षम व प्रभावी पालन
- बालकास घरी काळजी घेतल्यासारखे वाटते व एक बंध निर्माण होतो व समाजाशी नाते निर्माण होते.
- नंतरचा परिणामकारक व मार्गदर्शित कार्यक्रम जायोगे योग्य रित्या स्थैर्य मिळते.
- समाजाचे विशिष्ट संबंध ज्यामुळे बालकाचे समाजाशी एकीकरण होते व बालकांच्या संगोपनामध्ये समाजाचा सहभाग आपलेपणाच्या भावनेने होतो.
- कार्यक्रमाच्या माध्यमातून नवीन उपक्रमांवर भर व कर्मचारी तयार करण्याची क्षमता.

fey xk0g]

yMu] ;-d-

मिल ग्रोव्ह हे बालकांच्या संगोपनाचे एक अनन्य उदाहरण आहे, जे समाजासह बालकांच्या कल्याणासाठी काम करते. सन 1899 मध्ये एक अनौपचारिक पालक कुटुंब दृजिथे निराधार व आईविना बालकांना आश्रय मिळाला, म्हणून त्याची सुरुवात झाली, जे त्यांच्या पहिल्या वार्षिक अहवालावरून दिसून येते. "ते सध्याही एक प्रेमळ घर आहे, जिथे लहान व मोठया निराधार मुलांचे संगोपन केले जाते व गरजू कुटुंबाना आधार व आसरा मिलतो. 1000 पेक्षा अधिक बालकांनी त्यांचे अर्धे वा संपूर्ण बालपण येथे व्यतीत केले आहे. व त्यांच्या पैकी ब–याच लोकांना मिल ग्रोव्ह हे आपले घर वाटते."

सन 1976 पासून मिल ग्रोव्ह, अनेक कुटुंबांना, ज्यामध्ये अनेक छोटी मुले आहेत, मदत करीत आले आहे. तिथे अनेक उघडया मैदानातील सोयी आहेत, ज्यामध्ये सेरेब्रल पाल्सी ह्या विकाराने पिडीत मुलांसाठी शाळा आहे.

fdMl vykbZOg bVju'kuy% ,d tkxfrd cky lxkiukp ifgy ikÅy

किड्स अलाईव्ह इंटरनॅशनल ह्या संस्थेने आपले काम सन 1816 मध्ये चीन मध्ये सुरू केले. ही संस्था आता आफ्रिका, आशिया, मध्य पूर्व, पूर्वी युरोप, लॅटिन अमेरिका व पॅसिफिक रिम मधील 15 देशामध्ये काम करीत आहे, तिचे लक्ष बाल संगोपनावर केंद्रित आहे, जी अनाथ, सोडलेली, दुराचार पिडित, व रस्त्यावर आहेत व गरीबी, व्याधी व युध्दाने पीडित आहेत. के ए आय ही संस्थ्या ह्या बालकांची काळजी, निवासी घरे, काळजी केंद्रे, व शाळेच्या माध्यामातून घेते. ही संस्था, वैद्यकीय केंद्रे, समाजाशी संपर्क साधण्याचे कार्यक्रम, ज्यामध्ये आर्थिक विकासासाठी लघु उद्योग सोल्युशन व काही बाबतीत आपत्ति निवारण कार्यक्रम ह्यांचा समावेश आहे.

के ए आय संस्थेच्या कार्याचे तीन महत्वाचे भाग आहेत बेघर मुलांची सुटका, त्यांच्या शैक्षणिक गरजा भागवणे व समाजाचे बळकटीकरण करणे.

/kkD;kr vlyY;k jLR;kojhy eqykuk fuokjk] leqin'ku] f'k{k.k n.k

&M,u c,Ldk gkEl] yk;cfj;k

लायबेरियातील डॉन बॉस्को होम्स मोन्रोवियातील रस्त्यावरील मुलांना मदत करते. देशामध्ये मुलांसाठी सुधारगृहे नाहीत, त्यामुळे, रस्त्यावरील मुलांना खूप मानसिक व शारिरीक त्रासास सामोरे जावे लागते, जेव्हा त्यांना पकडून स्थानिक तुरुंगात टाकले जाते. रस्त्यावरील मुलांना तुरुंगात टाकलेल्या बालकांसाठी, संस्थेचे कर्मचारी रोज 20 पोलीस स्थानकास भेटी देतात. बालकांसाठी असलेल्या डॉन बॉस्को संस्थेच्या कार्यामध्ये समुपदेशन, आरोग्याची काळजी, वकीलाची सेवा, कायदेशीर मदत, कौशल्य प्रशिक्षण, कुटुंबाचे पुनर्मिलन, साक्षरता कार्यक्रम, शैक्षणिक मदत, व मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाचा समावेश आहे. बाल स्विकार केंद्रे किंवा रात्री निवारा, शहरातील तीन ठिकाणी उघडण्यात आली आहेत. त्रासापासून सुटकेसाठी व शिक्षणातील मदतीसाठी, बालकांना ह्या केंद्रास भेट देण्यास सांगितले जाते. संस्थेने, समाज स्थानिक उद्योजक व पोलीस ह्यांचा सहभाग घेतलेला आहे. मोठ्या मुलांच्या मदतीने सामाजिक गट कार्यक्रम राबवला जातो. ह्या कार्यक्रमानुसार, मुले फुटबॉल, किकबॉल, खेळतात ज्यामुळे, मुले, वैयक्तिक पुढाकार, सांघिक कार्य, सामाजिक आयुष्याची जाणीव हया गोष्टी शिकतात. समाज स्तरावरील जाणीव कार्यक्रम व कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवणा–या कार्यशाळा, ह्यांचे आयोजन ह्या उपक्रमांत केले जाते.

ifjf'k"V% ckydkP;k lxkiukph o lj{k.kkph dkgh eG rRos

eG rRo	vFk
निरागसपणा गृहीत धरणे	कोणतेही बालक, 18 वर्षाचे होईपर्यंत, कोणत्याही गुन्हेगारी प्रवृत्तीबाबतीत निरागस आहे असे गृहीत धरले जाते.
मान व गुणवत्ता	सर्वांना सारख्याच मानाने व हक्काने वागवले जाते.
सहभाग	प्रत्येक बालकास त्याचे म्हणणे ऐकवण्याचा व प्रत्येक प्रणाली मध्ये भाग घेण्याचा हक्क असेल व त्याच्या हक्कावर परिणाम करणा—या निर्णयावर, त्याचे वय व पक्वता विचारात घेऊन, विचार केला जाईल
हित	सर्व निर्णय बालकांचे चांगले हित होईल ह्या उद्देशानेच व बालकाची सर्वांगिण वाढ होईल अशा रितीने घेतले जातील
कौटुंबिक जबाबदारी	बालकाचीकाळजी, संवर्धन व संरक्षणाची मुख्य जबाबदारी ही त्याचे कुटुंब, दत्तक आई वडील (जे लागू असेल ते) ह्यांची आहे.
सुरक्षा	बालक सुरक्षित आहे व संगोपन व संरक्षणाच्या संगोपन व त्यानंतर त्याच्याशी कोणत्याही प्रकारचा त्रास, गैरवर्तन, वा गैरवर्तणूक होणार नाही, ह्याची सर्व प्रकारे काळजी घेतली जाईल
सकारात्मक उपाय	बालकांचे कल्याण, व्यक्तिमत्व निर्माण करण्यासाठी सर्व मदत, व समावेशक वातावरण निर्माण करण्यासाठी,कुटुंब व समाज धरून सर्व स्रोतांचा उपयोग केला पाहिजे, ज्यामुळे बालकांची असहाय अवस्था कमी होईल व ह्या अधिनियमाची मदत घ्यावी लागणार नाही (बाल न्याय अधिनियम, 2015)
कलंक रहित शब्दांचा वापर	बालकांच्या संगोपनाच्या कालावधीत त्याच्यावर आरोप न करणा—या कलंकरहित शब्दांचा वापर केला पाहिजे.
हक्क हिरावून न घेणे	बालकास व त्याच्यावतीने काम करणा—या व्यक्ती, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, ह्यांना अपेक्षित असलेले, कोणत्याही बालकाचे कोणतेही हक्क काढून घेतले जाणार नाहीत. जे हक्क बजावले गेले नाहीत, ते हक्क काढून घेतले असे समजले जाऊ नये.
समभाव, भेदभाव न करणे	लिंग, जात, वंशिकता, जन्माचे ठिकाण, अपंगत्व ह्यावरून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही, व प्रत्येक बालकास प्रवेश, संधी व वागणूक ह्याबाबतीत समभाव असेल
एकांत व गोपनीयतेचा हक्क	प्रत्येक बालकास, संपूर्ण न्याय प्रक्रियेमध्ये, सर्व प्रकारे आपला एकांत व गोपनीयतेचा हक्क आहे.
शेवटचा पर्याय म्हणून संस्थात्मकता	बालकास शेवटचा पर्याय म्हणून संगोपनाच्या संस्थेमध्ये, वाजवी चौकशी करून ठेवले जाईल.
परत पाठवणे व (कुटुंबात) पुन्हा सामील होणे	बाल न्याय प्रणालीखालील प्रत्येक बालकाचे, ह्या न्याय प्रणाली खाली येण्याआधी, आपल्या कुटुंबाशी शक्य तितक्यालवकर पुनर्मिलन व असलेल्या त्याच सामाजिक आर्थिक स्तरामध्ये व सांस्कृतिक स्तरामध्ये पुनर्वसन हा त्याचा हक्क आहे, जोपर्यंत असे पुनर्वसन त्याच्या हितात नाही.

eG rRo	vFk
नवी सुरुवात	बाल न्याय प्रणालीखालील कोणत्याही बालकाचे जुने अभिलेख विशेष स्थिती वगळता नष्ट करावेत.
मुख्य उपाय सोडून इतर उपाय करणे	कायद्याशी संघर्ष असलेल्या बालकांविरूध्द कायदेशीर कारवाई करण्याऐवजी इतर उपाय करण्यास प्रोत्साहन द्यावे, जोपर्यंत ते बालकाच्या व समाजाच्या हिताचे आहे.
नैसर्गिक न्याय	न्याय पध्दतींच्या मूळ आदर्शाचे पालन केले जाईल, ज्यामध्ये म्हणणे ऐकण्याचा हक्क, पूर्वग्रहाविरूध्द नियम, ह्या अधिनियमानुसार न्याय संस्थेच्या अधिकारात काम करणा–या सर्व लोकांकडून व संस्थेकडून पुनरावलोकनाचा हक्क, ह्यांचा समावेश आहे.

lkr: बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) अधिनियम, 2015

स्त्रोत यादी

Data Management for Effective Implementation of the Juvenile Justice Act, Briefing Paper Series 8, UNICEF (New Delhi, 2011). Available at http://unicef.in/Uploads/Publications/Resources/ pub_doc73.pdf

Grant, Gill. One or the Other- or Both? Child Care Alternatives for Vulnerable Children. Available at http://www.ccih.org/Child_Care_Alternatives_for_Vulnerable_Children.pdf

https://www.savethechildren.org.uk/sites/default/files/docs/Keeping_Children_Out_of_Harmful_Institutions_Final_20.11.09_1.pdf

http://naco.gov.in/upload/2015%20MSLNS/HSS/India%20HIV%20Estimations%202015.pdf

http://timesofindia.indiatimes.com/india/One-lakh-children-go-missing-in-India-every-year-Home-ministry/articleshow/39779841.cms

http://indianexpress.com/article/explained/national-crime-records-bureau-data-2015-slight-dip-in-rape-crime-against-women-3004980/

http://mief.in/mental-sickness-in-children-in-india-an-overview/

http://www.naco.gov.in/sites/default/files/HIV%20DATA.pdf

Institutionalised Children: Seminar on Standards of Care and Mental Health- A Report, March 14-15, 2014, Udayan Care (New Delhi, 2014). Available at http://www.udayancare.org/seminar-journal/Institutionalised%20_Children_Revised.pdf

Integrated Child Protection Scheme, 2014

Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Model Rules, 2016

Rules under the Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 (56 of 2000) (as amended by the Amendment Act 33 of 2006), 26 October 2007

Study on Child Abuse: India 2007, Ministry of Women and Child Development, Government of India (New Delhi: Kirti, 2007). Website: http://www.childlineindia.org.in/pdf/MWCD-Child-Abuse-Report.pdf

Subjective Wellbeing of Children Living in Institutions of Delhi- A Rights Based Perspective, Delhi Commission for Protection of Child Rights (New Delhi, 2014). Available at http://delhi.gov.in/wps/wcm/connect/doit_dcpcr/DCPCR/Publication/Subjective+Wellbeing+of+Children+Living+in+Institutions+in+Delhi

The Essentials of Child Protection: A Handbook for Beginners, CHILDLINE India Foundation (Mumbai, 2008). Available at www.childlineindia.org.in/pdf/Essentials-of-child-protection-Oct%2008.pdf

The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 (No. 2 of 2016)

The National Policy for Children, 2013. Available at http://wcd.nic.in/sites/default/files/npcenglish08072013_0.pdf

आपण खूप चुका केल्या आहेत व आपल्यामध्ये अनेक दोष आहेत, परंतु, बालकांना सोडून देणे, व आयुष्याच्या एका आनंदाच्या स्रोताकडे दुर्लक्ष करणे हा आपल्याकडून घडलेला एक अतिशय गंभीर अपराध आहे. आपल्याला हव्या असलेल्या अनेक गोष्टीसाठी आपण वाट पाहू शकतो. परंतु, बालक वाट पाहू शकत नाही. हीच वेळ आहे, जेव्हा त्याची हाडे बळकट होत आहेत, त्याच्या धमन्यात रक्त तयार होत आहे व त्याच्या बुध्दीचा विकास होत आहे. त्याला आपण "उद्या पाहू" असे उत्तर देऊ शकत नाही. त्याचे नावच "आज" आहे.

– गॅब्रिएला मिस्त्रल

उदयन केयर

16 / 97–ए, विक्रम विहार, लाजपत नगर–4, नवी दिल्ली–110024

दूरभाषः +91-11-46548105/06

ई मेलः advocacy@udayancare.org

संकेतस्थळः www.udayancare.org